

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԶՈՂԸ՝ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԳՆՈՐԳԵԱՆ

Մեծ անհատականություն մը՝
որ կը սալամէր իր ժամանակին
ընկերային, մտաւոր երեսյոթնրուն վրայ՝
Արտաշես Յայրփինեան

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԶՈՂԸ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ոչ մէկ հայ գաղթեմախառն հարուստ եղած է մտաւորականութեամբ, որքան եղիպտոսահայ համայնքը Ազգային արժէական իրադարձութիւններու առիթով՝ եղիպտոսահայ ակաճաւոր հրապարակագիրները միշտ լսելի դարձուցած են իրենց գերակշիռ ձայնը՝ Ականաւոր հրապարակագիրներու առ փողանդին յառաջամարտիչը եղաւ Արփիար Արփիարեան:

Գրիգոր Զօհրայ՝ Արփիարեանի շիմաստուէրը ներկայացնելով, շատ ուշադրաւ կերպով հարց տուած է. «Ի՞նչպէս պիտի ըլլայ այս կեանքին ծերութիւնը. վերջ ի վերջոյ ո՞ր կանգ պիտի առնէ զինքը տանող նաւակը...»¹

«Դժուարն եղաւ ալ կեանքին զաղրեցումը...»

Ոճրագրութեան մէջ, արդարեւ, հազուադէպ երևոյթ է անհատի մը կրէք մահափորձի ենթարկուելը՝ իրադրութեան իր սրբորիմ հակառակորդներուն կողմէ: Գէթ հայ իրականութեան մէջ Արփիարեան եղաւ մեզի նմանք ալ անուղիղ կերպով... Արփիարի կենսագիրները՝ որոշ նկատումներով, խուսափած են որ գ. մ կ'տարուած են եք մ հափորձերը մանրամասն նշել. այստեղ, սակայն նկատ եմք նմանատիպ էշադրութեան կը ներկայացնենք ընդ ահափորձերուն ամապատկերը՝ քաղուած ժամանակակիցներու յուշերէն, եւ անմահն մնացած յարձակումի մը մանրամասնութիւնը՝ հազորդուած իր խնկ կողմէ:

Ա. ՄԱՀԱՓՈՐՁ

տալալուած է առաջին մահափորձին եւ անոր պատճառներուն մասին Ան կը գրէ. «1895 Ղեկտեմբեր 2: Եղևուշաքի իրիկունն էր, երբ Արփիար Արփիարեան, որ Թանկարիի Ս. Յակոբի կալուածներէն մեկուն մէջ կը բնակէր իր երրոր Տիգրան Արփիարեանի հետ, ուշ առնն, բնակարանը զայսմ միջոցին, թագսիմի պարտեզին դէմ դաշունահար փախորտեցաւ դաշնակցականի մը կողմ:

Արփիար, հակառակ իր ստացած ծանր վերքերուն, կրցած էր տակայն մինչեւ տուն հասնիլ եւ փոռոցին դուռը բարխել: Բայց երբ դուռը բացած էին՝ աղիւնլուայ գետին տապալած էր, ինքզինքը կորսնցուցած:

Տօքթոր Ջօհրապ, որ մօտերը կը բնակէր, իսկոյն կանչուած էր եւ մախմակն դարձանները տուած:

Այս մահափորձը ամակնկալ մը չէր ո՛չ իրեն եւ ո՛չ ալ մեզի համար: Ամիսներէ ի վեր Դաշնակցութիւնը մտքին մէջ, ընդհանրապէս Հայրենիքի եւ մասնաւորաբար Արփիարեանի դէմ կը գործէր:

«Արփիարին սեպրե՛ք» հրահանգը եկած էր արդէն եւ խղճի մտօք - եթէ կարելի է այս բացատրութիւնը գործածել հոս - կը գործադրուէր: Դաշնակցականները յերևէ յերան լուր կը տարածէին թէ Արփիար մատնիչ է, թէ Նազըմ փաշայի մայրն է, թէ ամէն զիշեր անոր հետ կը ճաշէ, եւն.՝»⁴

ՄԻՋԱԿԵԱՆ ԵՄՐՁԱԿՈՒՄ

Այս յորձակումի մասին կը պատմէ ինք՝ Արփիար, Փարիզին Լոնտօն՝ Հելլահան Կուսակցութեան Կեդրոնական Կարգութեան ուղարկած 18 Մայիս 1897 թուակիր նամակին մէջ. «Կիչերը հայոց վրայ conference կար: Դացի: Երբ լննցաւ դուրս ելանք, քակը երկու քարեկամի հետ կը խօսէի, յանկարծ կոնակէտ բռունցքի հարուած մը զանկիս իջաւ. կը փախչէր, վազեցի՝ նստուն ու գաւազանիս միջոցաւ դաս մը տուի, այնքան ուժգին զարկի զլնուն որ հաստկնկ գաւազանս կտորեցաւ: Ուրիշներ ալ վրայ հասան...: Խնայող չկար: Ռօտիկանութիւնը վրայ հասաւ եւ ստոյգ մահէ փրկեց այդ ողորմելին:

Այստեղ գտնուող դաշնակցականները կը պահեն զինքը. զգեստ չիմեր են, ու ամէն տեսակ պէտքերը կը ինքնան»⁵,

Բ. ՄԱՀԱՓՈՐԶ

Փարիզի այս միջանկեալ յորձակումէն քանի մը տարի ետք, այս անգամ Վենետիկի մէջ, 1908 Փետրուար 22ի իրկուրը, կամուրջէ մը անցած

առեն, Արփիարեան մահափորձի կ'ենթարկուի՝ արեանակի երեք հար-
ուանով...

Սակայն այս անգամ մահափորձը ունեյր այլ զբոյադատման...

Արփիար շատ յաւ գիտէ՝ որ վաւէին՝ գործն է ալ Յետադային Օս-
եան զինք կը տեղեկացնէ՝ թէ պաշտօնակցին մըն է իր գործն է ետը
քննի դեմ եղած սպանութեան փորձը: Գահիրէի մէջ դռուներ են, Ատոմ
Ապամեանի տունը. մարդն ալ Գահիրէէն գտնը դրկեր են»⁵,

*Այս մահափորձին մասին մանրամասնութիւններ ի շարք կու գան
1922ի աշնան իրիկուն մը, երբ Պուրջէշի Մոշէրու պողոտային վրայ
գտնուող գարեջրատուններէն մէկուն մէջ, Միփարեան Միարանութե-
նէն՝ Հ. Մկրտիչ վրդ. Պոտուրեան կը հանդիպի անծանօթի մը, որ կը
պատմէ հետեւեալը:*

«1907-ին էր՝, լաւ կը յիշեմ, Դեմոնիանց կամ Վարդանանց տօնին
օրը, երբ կատարուեցաւ մահափորձը Արփիարի դէմ:

- Ես այն ատեն հոն էի, ո՞րքան երիտասարդ, ո՞րքան տաք-
րիւմ... Երբ Արփիարը գետին ինկաւ, մտքին մէջ էր... կը դիտէի... ամեն
անկիւնէ իտպացիներ հոն կը վազէին, մինչ Արփիար, ուշաքափ փրո-
ուած էր սալայատակին... օտարները շրջապատեցին, հետզհետէ գա-
լարուող հայը, որ չէր մտած... Անմասօրները կը մերժային ինչ մար-
դուն վրայ, իսկ ես իմ անկիւնու կ'ամփոփէի քայտը որ գնդակը իր մալ-
տակին չէր հասած...

- Ինչն էր կ'ըսէք, պարոն, եղաւ պատասխանս, դուք այդքան չարա-
միտ մէկը չէք երեւիր...

- Ան ատեն այդպէս էր: Խենդ, ամմիտ, խարուած երիտասարդ մը
որ կը խաւատար իրեն ըստամներուն...

- Յառո՞յ, շատ մնացի՞ր Կեննախիկ:

- Նոյն գիշերն իսկ արդէն շօգեմաւ մտայ: Անցագիրս գրպանս էր,

վիզա եղած: Իմ «գործս» վերջացած էր, անի ճիշդը, ծախտղած...»⁶,

*Այդ վայրկեանին Հաջր Պոտուրեան անծանօթին կը պատմէ մահա-
փորձէն ետք խուճի մը վարդապետներու հետ Արփիարի տուն իր աչ-
քուցութիւնը: «... Խոր քունով անշարժ էր մահճակալին մէջ, քնքեցուցի-
չի ազդեցութեան տակ: Քնովը գրութեան մայրապետ մը կը խօսէր: Ար-
քը մահացու չէր քարերախալարար, եւ ի դժբախտութիւն զինք սպաննի
ուզողներուն:*

Սպասեցի որ արթննայ:

Կէս ժամ ետք արթնցաւ, ու ժպիտ մը գծագրուեցաւ դեմքին վրայ:

Անցած ընթացիկը Արփիարը: Երա՞զ է թե իրականություն: Ո՞ր գիծովին հարուստը թեզ հուս բերուս:

- Նորավայր տպեցի՞ր. գէշ չէ. սպե...
- Զգե՛ հիմա հիմ վիտակները, այս նորավայրն ճայինք, ի՞նչ կը նշանակէ այս դէպքը:

- Ձիս սպանել ուզեցին, քայց չյաշտոնեցան. ուրիշ ոչինչ: Գիտէի արդէն: Ինձի գրած էին Եղիապոտնէն, քայց լուրջի չէի առած եւ գեթէ մտած էի:

- Ժամը քանի՞ն պատահեցաւ:
- Տասնին, երբ տուն կ'երթայի, հրագանի հարուստի մը ճայնը լսեցի հաստ մըն ալ ետեւէն, շորս կողմս նայեցայ, ոչ որ կար: Քիչ մը առաջ գացի, զգացի որ վիզէս քրտինք կը վազէ: Քրտինքս սրբեցի, եւ փողոցի լամպին տակ բաշկիմակնս նայեցայ, ու տեսայ որ արիւն է եղեր... խեղճ մտորածի մը քայքայործութիւնը...

Արփիար առողջացաւ, տակաւին ապրեցաւ ու ինքն իր ուղեով զննաց իր գերեզմանը, Գանիլո՛ւ, որ վերջապէս կուտակեցականներէ թանաւորուած մահացու գնդակը հաւաւս իրն:

Հայր սպաննեց Արփիար եւ Հայր արձան մը կանգնեց անոր հողակայանին վրայ ...»¹⁵

Շատ երկար բուռնեմ ետք, Անճառեթը կ'երթակայեմ:

«- Վարդապետ շատ ուրախ եմ որ Արփիարը թեզի անձամբ մահօք եղած է. կրկին ուրախ ու երջանիկ եմ որ հիւանդանոց այցելած էք եւ անշուշտ հոգացած: Անտուօրէն երջանիկ եմ որ յիմար խեղճս եկող գնդակովս չմտաւ այդ մեծ մարդը: Ես այն ատեն մտորած էի, չէի գիտեր: Կեցցէ՛ Արփիարը ...»¹⁶

Գ. ՄԱՀԱՓՈՐԶ

Արփիարեանի զէմ կատարուած վերջին ռեկորդ՝ արդէն տարեկան ի վեր յղացուած եւ ամիսներէ ի վեր պատրաստուած էր: Վեր վրձնակներ կամ ռեքամաչորթ խմբակներ կողմէ, գործադրուելու համար 1908 Փետրուարի 12ին, Տրեքչարթի գիշերը, ժամը մի ասեկները, Գահրէթի պարտական մէկ թաղին մէջ, Շարա էր-Մանաբ, ուր կը բնակէր անձան Թէքեան՝ որ Արփիարի անկեանք մարմինը տեսած է Ապտինի ստականատան քակը, անոր սպանութենէն հազիւ երկու ժամ ետք, կը յարեմէ՝ թէ անբազարծ խմբակին առաջին շահատակութիւնը չէ սա...»¹⁷

ՅՈՒՂԱՐԿԱՆՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Արփարեանի մտերմներուն զիմումով, ու Ազիզասի Առաջնորդ Հօր՝ Մկրտիչ եպս. Աղանունիի, եւ Գաւառական ժողովի Ատենապետ Փոզոս Լուսարի տնօրինութեամբ՝ որոշուած է ազգային թուղարկաւորութեամբ յարգել անոր յիշատակը:

Ուրբաթ իրիկուան զէմ, Գահիրէի առէն թաղէ ստուար բազմութիւն մը՝ շուրջ 2000 հոգի, ժողովական, մասօրական, պաշտօնատար թէ՛ վաճառական, թիչէ թէ՛ փաստաբան, արհեստաւոր դասակարգը՝ առանց բազաութեան զացած է Պէյ-էլ-Սուրէնի եկեղեցին, խուռներամ բազմութիւն յառաջացնելով:

Բազմաթիւ նազիկասկներու զունափառ պարտէզի մը մէջտեղ, թաւազարդ մաւաթներն վրայ՝ մտադեայ զազադին մէջ, հանգչած է ինչ որ Արփարեանը եղած է...

Մտերմներու մէջտեղ, զառին մէջ իրրեւ սգակիր կեցած է իր եղբորորդին՝ Փիլիկ Արփարեանը, վիրաւոր թոշուածի մը նման...

Դաշն ու հանդիսաւոր մտեղական արարողութեանէն ետք, բնմ բարձրացած է Մկրտիչ եպս. Աղանունի եւ զգացումով յի դամբանական մը խոսած: Դամբանականներ արտասանած են նաեւ Վահան Մալիզեան եւ Քէշեան, որոնց տխուր պիտեմատութիւնը՝ զրական արտազերումով արտասուազին, խորազէս յուզած է ներկաները կարգացուած է նաեւ Քիֆիսէն՝ Շշանի ցեցող հեռագիրը:

Յուղարկաւորներու թափարը անցած է Մուսթիկն, Աթապա-էլ-Քաւրաթն եւ Քոթայանի պորտուլէն Յուղարկաւորներու առջեւէն քայած են՝ Առաջնորդը, Փոզոս Փաշա Լուսար, Փիլիկ Արփարեան, Արփարի մտերմներ եւ զրազէտներ՝ իրրեւ սգակիր: Թափարը կանգ առած է Օփերայի հրապարակը՝ ուրիշ սխառ է կառքերու անձատնում շարանը:

Մարմինայի գիրեզմանասան առին՝ զազազը վայր առնուած է կառքէն եւ ուսամբարձ տարուած մինչեւ մատուռ, ուր մտեղական ազգաթղերէն ետք, զարձեայ ուտերու վրայ բարձրացուցած տարած զրած են անոր վերին հանգրուանին սեմին վրայ՝:

ՃԻՇԴ ԵՒ ԱՆՃԻՇԴ ԲԱՆՈՐ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԱՐԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Միտայի վարանդեան հետեւեայ կերպով կը ներկայացնէ Արփարեանի զիմանկարը՝ «Գաւառականներն յետոյ այս նոր «Արքակազմեար» հնչակեանութեան պարագովս յայրմտեցաւ Արփար Արփիարեան, որ արդէն իսկ վարկարկելուամ էր 1890-ի իր ծանօթ «Մարտական»:

ծով¹⁴։ Իր շուրջ յարուցում ամբաստանություններով ու վեճերով նա ամբողջ տարիներ զբաղեցրեց հնչյակեանները եւ Դաշնակցութիւնը...։

Մարգարեան գրի տէր, մեծաուղանդ արձակագիր եւ հրատարակագիր՝ Արփիար Արփիարեան, տարաբախտաբար, պոլսական վատթարագոյն տիպի գրողներէն էր, անկզբունք, անմկարագիր, միանգամայն անպէտք քաղաքական կուսակցութիւն մը վարելու համար եւ շատ չանցած, կնքեց իր մահկանացուն, եղբրական ձեռով, իր իսկ ընկերներու գնդակներուն տակ...»¹⁵։

Տարիներ ետք, բանաստեղծ Արսէն Երկաթ՝ իր Կատանեկանը յուշերուն վրայ լինելով, Յուսարթի մէջ նկարագրած է օճեծ գրագէտին մահը, անոր անշունչ դէմքին պատկերը, անոր քաղումը...։

...Շամածումը երէ անոր դէմքին գիծերը պահ մը խանգարած, սահմոկեցուցած էր, տեղի տուաւ յետոյ ամեռն անդորր ժպիտի մը, որ դագաղին քացուելուն պէս՝ յատեցաւ մեզի, ազամանդի մման կարծր եւ շուշանի մման քնքոյշ։

...Ու այդ մեռելին դէմը կարծես ոչ մէկ գիծով կ'արտայայտէր գալը, որ զգացած էր վերջին պահուն։ ...Մեռելին դէմը պահած էր տարօրինակ ժպիտ մը։ Թերեւս այսպէս կ'ըլլայ ժպիտը երկարատեւ յարչարանքէ վերջ մահացած տարրերուն։ Ի՞նչ ըսել կ'ուզէր այդ տարօրինակ ժպիտը։ Լասկեող մը կա՞ր արդեօք։ Չէին ըմբռներ մանուանդ ամուքը, որ դեռ անձը կը կարդային ոճրագործին դէմ։ Երէ մէկը իր հոգիին մէջ զգար այդ աղամանդին լուսաշող պայքը, այդ շուշանին երկմարոյր ծաղկումը, անշուշտ պիտի ընդմիջէր դամբանախօսները պտտելով անոնց երեսին։

Չէ՞ք տեսներ որ մեռելը կը ժպտի, ուրեմն ինչու դեռ կը շարունակէք ձեր կոկորդիլոսի արցունքները»¹⁶։

Արփիարեանի զէժ եղած ամբաստանութիւններու մասին վճռական խօսքը պատմութեան թողլով, Լալքեկի խմբագրագէտ Մինաս Թէօֆայեան կը գրէ։ «12 Փետրուարի 1908ին, մինչ նպարավաճառի մը խանութն դուրս կ'ելլէր ասորեսայ իր գնումը կատարելէ ետք, Գահիրէի մէջ, իր երբեմնի գաղափարակից ընկերներուն կողմէ անարեկումի ենթարկուեցաւ ու եղբրականօրէն կեանքի իր գիրքը փակեց հայ հրատարակագրային, համրային եւ գրական անդամներուն վրայ արդիւնաշատ վատտակով յայտնի մեր մշակներէն Արփիար Արփիարեան»։ «Ետքից ժամագոյի յեղակոխաշունչ հեղինակը, Վերակազմեալ Հնչակեաններու յատաչապահ քարեշրջականը, Իրաւաշու գրակա-

նութեան դրօշակիրն ու «Արեւելքի» հիմնադիր գաղափարաշունչ խղճազիրը:

Մղուած ենք միանալու անոնց՝ որոնք ցայտուն կը դարձնեն անոր գաղափարապաշտութիւնը ու հայրենասիրութիւնը, որոն հաւատալու պատճառներ կու տան մեզի իր գրականութիւնն ու հրատարակագրութիւնը, անշահախնդիր մարդու ալ դիմագիծը: Արդարեւ, Արփիարեան - քստ լատտեղեակներու - արհամարհած է միշտ միջրակեան դիրքերն ու նիւթապաշտական ծարաւները, մերժած է ոսկիին փայլը եւ այդ փառքով տնքացող ազնուաշուքներու սակարկութեան փորձերը, «օրինեալ գերդաստան»ներու փառասիրական տենչերը... Նղած է պարզ մարդ մը, պարզուկ գրագէտ մը, պանիր-հացի մարդ մը՝ իր արժանապատուութիւնը բարձր պահելու համար միայն հեղինակութենէն...»¹⁷,

ՉԿԱՅՈՒՔԻ ԻՆՆՆԵՐ

Հրատարակագիր եւ գրութեան գաղափարաւոր Միլիթարեան՝ փոքր-տուֆեանք արձանագրած է Արփիարեանի խմբագրութեան օրերուն Լուսաբերի գրադարներէն Արտաշէս Ազատարի վկայութիւնները՝ խոստովանելով Արփիարեանի մասին:

« - Չենք կրնար քացատրել թէ ու՞րիկ հասարուած էր այսքան ուժ, այսքան հարստութիւն, այս պոփոկ, այս տէրվիչի կերպարանքով մարդուն մէջ, որուն միակ զենքը իր գրիչն էր, հատու եւ կծու խայթոցով:

- Պարզ մարդ մըն էր իր յարաբերութիւններուն մէջ եւ իր հագուստովն ու կապուստովը:

- Նկարագրով շատ անվայն մարդ էր, նպարտ եւ ուղղամէտ: Անօրի կը մնար քայքայ երբեք դիրք ու պաշտօն ապահովելու չէր մտածեր: Կ'ըսէր իր կարծիքը առանց վարանումի, ուղղակի, ճակատին, ինչպէս կը գրէր, սուր ու խայթոց:

...«Լուսաբեր»ի խմբագիր եղաւ:

Այն ատեն «Լուսաբեր» փաշայական (Պօղոս Նուպարի կուսակից) օրկան մըն էր եւ կը գտնուէր Տոքթ. Քէլէմանի, [Լազարէր] Տաղատարեանի եւ վարժարանի տնօրէն Քիւրքեանի վարչութեան ձեռքը: Արփիար ստանձնեց խմբագրապետութիւնը ամսական 4 ոսկիով եւ սովորականին պէս անվայն ուղղութեամբ:

Տպարանը Շարսա Մահմաու Ալիի մկուդի մը մէջ էր, մտք եւ խօսնալ, պատերէն ջուր կը կարկրէր, Արփիար մեր մօտը նստած, լոկկ'աշխատէր:

Այդ տարին (1906) Ռուսերը Որբերեան իր «Ծիւանքներ», ամուն քերթաւանդուն հատորը հրատարակած էր Վիպտրիի մեծահարուստներն Մ. Գ. Կորգոֆի ծախքով, անոր նուիրում եւ ի նպաստ Բարեգործական Միութեան, որուն քարտուղարն էր Տոքթ. Տաղատարեան:

Առաւօտ մը կանուխ Վարդուրեմն Տաղատարեան, Քչլեծեան եւ Անտոնիկեան տպարան եկան Արփիարը տեսնելու. հոն չէր, երբ հարցուցին մեզի:

- Հիմալ կու գայ լսինք մենք, այս ամակնկալ այցելութեմն քիչ մը զարմացած:
- Երբ եկաւ, Տաղատարեանը խօսելով ըսաւ.
- Պապա Արփիար, քեզի հետ տեսնուիլ կ'ուզեմք:
- Ինձի՞ հետ, ըսաւ ան, ապշահար նայելով, որովհետեւ չէր ուզեր անոնց հետ խօսիլ:

Գլխարկը ձեռքը նստաւ արտօի մը վրայ:

Տաղատարեան խնդրեց որ գրախօսական մը գրուի «Ծիւանքներ»-ու մասին եւ այդ արթիւ սանկ քամի մը փաղարշական խօսքեր ըսուին փաշային մկառմամբ: Միայն քէ, աւելցուց ան, նայէ որ «Կեանք» քառը գործածես, խմբագրականներուց մէջ ալ չես գործածեր կոր. չե՛ս գիտեր քէ փաշան անգուգական մարդ է եւ մեք ունի «Կեանք» քառը չգործածելը:

- Այդ գրախօսականին տակը ի՞նչ պիտի դրուի, Ա. Ա., այնպէս չէ՞, պատասխանեց ան, որեմն «Կեանք» քառը չի գործածուի:
- Տաղատարեան քարկացած եւ ձայնը փոխելով ըսաւ խստօրէն.
- Բայց զիտե՛ս քէ դուն մեր վարձուորն ես:

Այս խօսքին վրայ Արփիար, յանկարծակի ապուակ մը ուտելու պէս, սկսաւ դողդոլալ գայլոյթն եւ գունաբաժի՝ անոր դառնալով ըսաւ.

- Ի՞նչ ըսիր, ի՞նչ լսիր, վարձու՞ր, ես ձեր վարձու՞րը, է՛շ, է՛շ ...
- Տաղատարեան քամի մը քառեր ծամծմեց եւ դարձանկ ուզեց իր սխալը. ըսելով քէ՝ «այսինքն մեզի կապում ես ըսել կ'ուզեմ» եւ նման խօսքեր փնտռեց ...

Արփիարեան այնքան վրդոված էր եւ այնքան վիրատրուած, որ այլեւ առանց լսելու խօսքերը շարունակեց.

- Ծօ՛, ինձի Գրիգոր Արծրունիի պէս մէկը որ 14-15 քուպի կը դրկէր ամէն մէկ յօդուածիս, «վարձք» քառը չի գործածեր, դուն ինչպէս քերտանդ կ'առնես այդ խօսքերը: Տղա՛ս, քեզի կ'ըսեմ որ քու համետը կը պակսի միայն, համետը ...

Տաղարեան զգաց, որ սայրացած էր շատ զէշ կերպով, եւ ինքզինքը զգաւելով, քառ.- Ինչ որ է, քեզի շատ ծանր կը նստեցնէինք, քայքայ պատրայի տեղ դրած ըլլալնուս համար կը մերենք:

Հետեւեալ օրը սակայն, պաշտօնէն հեռացուցին:

Արփիարեան, անվրդով, ամբողջ երկու ամիս պզտիկ սրճարանի մը մէջ շարունակ յօրուած գրեց, առանց երատարակելու. «Լուսարեք» Շոցիկեանի եւ Քիրքոբեանի մտքը մնաց եւ հետզհետէ ինկաւ:

Վարչութիւնը հարկաչրոնցսու նորէն Արփիարեանի դիմել, որ եկաւ այս անգամ 8 ոսկի ամսակաճով եւ պայմանով որ բոլորովին ազատ ըլլայ ու յարձաժէ «Վեմ» քաղը:

Մենք շատ ուրախ էինք ամոր մասնաւանջ այս կերպ վերադարձովը:

...Այս միջոցներուն էր որ «Ազատ Քեմ» քերթը կը երատարակուի Արզունեանի եւ [Խոն] Լարեմցի¹⁸ խմբագրութեամբ: Ասոնք ամէն միջոցի դիմեցին վարկարկելու եւ հալածելու համար զայն:

Անգամ մը երբ Արփիարեան սրճարանը նստեր կը գրէ եղբր,- ասիկա ինքը պատմեց մեզի,- Լարեմց ներս կը մտնէ, կը մօտենայ Արփիարեանի, ու հայեղելով, «Ինչ նորէն մեզի դէ՛՛ն կը գրես կոր» քսելով սպտակ մը կ'իջեցնէ: Արփիարեան որ չէր ճանցար Լարեմցը ամոր ով ըլլալը կ'ուզէ հասկնալ. Լարեմց երբ իր անունը կու տայ, Արփիարեան աստիկ վրգոտած կ'ըսէ.

- Մօ, սրիկայ, քեզի զրչիս ծայրովը պիտի սպաննեն:

Հետեւեալ օրը անգլիացի ոստիկանապետը եկաւ, որուն հաղորդուած էր այս զխարը Վարչութեան կողմէ, եկաւ եւ պնդեց որ տայ անունը քէ ո՛վ էր յարձակողը, ճերբակալելու համար: Արփիար մերժեց ուն բացատրութիւն. միայն կտրուկ քառ.

- Չէ փաշա, ես պիտի սպաննեմ զայն զրչիս ծայրովը, ես ...»¹⁹.

ՄԻՆԸՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Աւելի ամբողջական դարձնելու համար վերադարձը եւ մեր մեծագործի հրապարակազրչի ինչպէս նաեւ շմտաւոր գործունեութեան բոլոր երեւոյթներուն մէջ՝ avant-gardeի ծարցը²⁰ Արփիարեանի գիմատուեղը, ստորեւ կը հրատարակենք հայ ազատագրական շարժման պատմութեան՝ ժ.Ք.-Ի. դարերու զէժքերէն՝ Մինչեւ Տամատեանի յաշարութեան վերջարեւոյ Տամատեանի թողած մտազրչիներուն մէջ՝ գտած ենք էջեր, ուր կան շատ կարեւոր տեղեկութիւններ Արփիարեանի մասին: Տամատեանի գրական թողածը՝ ասկէ ներք ջրատուուն սարի առաջ, ամբողջական գտանք երկու միջակ մեծութեամբ ճամբորկներու մէջ,

բուսական խառնակ վիճակով, նկատելով որ ժամանակի ընթացքին՝ կուսակցական հետաքրքիր ընկերներ փնտռուուց կատարած էին ածանց...

Իր աքրիին՝ տիկին Չարուհի քարեւան թոյլուութեամբ՝ առաջին աջգրութեան ստորայ Հաջի տեաների գրութեամբ մատիտագիր ձեռագիր մը՝ Ձ, 5x27, 5 սմ. մեծութեամբ, չբուսացրուած ետք զեղծարակ թերթերու վրայ գրուած, որուն վրայ՝ առաջին անմիջական գրութեան է ետք, Տամատեան 88 սրբագրութիւն եւ յաւերում կատարած է:

Տամատեանի ձեռագիրը, ինչպէս նաեւ կատարուած մէջբերումները կը ներկայացնենք նախութեամբ, առանց ուղղագրական, կէտադրական կամ այլ փոփոխութիւններու, միայն երբեմն [յով յաւերումներ կատարելով]:

Իր յուշագրութեան մէջ, Տամատեան անհրաժեշտ նկատելով շեշտել տեղեակի տիրական դէմքի մը եւ յարակից դէմքերու մասին անդրազանաբար շարժառիթը, եզրակացուցած է, թէ՛ «Արփիարի մասին այս չափազանց երկար ... գրութիւնս՝ իմ կարծիքով կարեւոր էր իբրեւ ներածութիւն եւ բանալի ծառայելու համար այս պատմութեան մէջ յիշատակուելիք այն անցքերուն որոնց մէջ դիր ունեցած էր ամիկա»:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Արփիար Արփիարեան՝ որուն վրայ թեր ու դէմ խիստ շատ խօսուած է թէ՛ նախայեղափոխական շրջանին եւ թէ՛ անորոշ յեղափոխական շրջանին՝ մինչեւ իր եղբրական մահը, եւ անկէ ալ վերջ, քիչերուն այնչափ ծանօթ եղած է որչափ ինձի եւ ան՝ այնպիսի տարօրինակ, արտակերպում եւ անտրոմուստային անձ մը եղած է որ՝ քիչեր կրգած են քափանցել իր բուն էութեան [խորքը], ասով կը բացատրուի այն երեւոյթը որ, - կուսակցական կիւրքն ու ատելութիւնն ալ խառնուելով գործին մէջ, - ան շատերու աչքին եղած է անմեան եւ անբասիր հասարակական գործիչ մը, եւ նոյնքան շատերու աչքին՝ նասարակ էմբրիկան մը²¹, դառանալ մը, մատուցի մը, մարմնագեղալ ստատմայ մը: Ձիւնք ստուտածացնողները շատ սխալած են, քայց չարաչար սխալած են զինք անարգութեան սխմին գամողները:

Արփիար, Աննտիկի Մուրատ-Ռափայկեան վարժարանի աշակերտ եւ Ալիշանի ճեմնաստան²², որ իրեն ծածկանուն ընտրած էր «Յուշիկը Հայրենեաց Հայր»-ի «Հայկակը»²³, որ 1876-80 թուականներուն Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող ազգային ոգեւորութեան շարժի ուժերէն մին ե-

դած է, որ եղած է մին Արարատեան Ընկերութեան²⁴ (վերջէն բաղկացուցիչ մաս Հայոց Միացեալ Ընկերութեան²⁵), հիմնադիրներէն եւ ամենէն եռանդուն աշխատատրներէն, ախոյեան հայ ազգի դասակարգական հատուածներուն միջեւ անխտրական սերտ գործակցութեան, ժամանակակից հրապարակագրութեան մէջ ազատական շունչ մը մտցնողներէն առաջինը²⁶, նաեւ առաջինը տանկահայ եւ ռուսահայ մտաւորականութեանց միջեւ յարաբերութեան կապ հաստատողներուն, Գրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ին երկար տարիներու աշխատակցութեամբ՝ վերալիշեալ Հայկակ ժամկանումով²⁷, Ազգային Ժողովին մէջ պայքարող ժախակողմեանը որ Նուրբան էֆենտին²⁸ ապտակեց²⁹, պայքարող խմբագիրը Մասիսի, Արեւելքի եւ հիմնադիրը ժողովրդանուէր Հայրենիքին³⁰, հեղինակը այդ թերթերուն համով-հառով «Օրուան Կեանք»երուն³¹ եւ «Հողվտիթ»ներուն³², հեղինակը վերջապէս «Կարմիր Ժամուց»ից³³, դասմամ մը, մատնիչ մը չէր եւ չէր կրնար ըլլալ:

Իր համբաւատը «ժարցարճներ»ի մը որ իբրեւ իր մատնութեան փաստ, ժամանակով հրատարակուեցաւ «Դրօշակի» մէջ³⁴, կեղծ տօքիման մըն էր³⁵, գոր մատնիչ թիւքիմընի³⁶ ինք դարբնած ու ծախած էր դաշնակցութեան, որոնք հաստատով կամ շիաստատով այդ տօքիմանին հարազատութեանը, զայն գործածեցին իբրեւ զէմք Արփիարիմ դէմ: Թիւքիմընի³⁷ մարդ մըն էր³⁸ որ իր գեղիս կեանքին պէտք եղած դրամը հայքայքելու համար ամէն միջոց ներծի կը գտներ: Սկսաւ իբրեւ յեղափոխական, Կ. Պօլսէն փախաւ իբրեւ յեղափոխական, Պուկարիտայ մէջ ազատաշունչ թերթ³⁹ եւ գրքոյկներ⁴⁰ հրատարակեց առնեմ մը, մատնակցեցաւ առաջին անգամ Տիմամիթներու պատրաստութեան գործին⁴¹ գոր յետոյ ինք մատնեց եւ յետոյ իբրեւ թուրք կառավարութեան լրտես Կ. Պօլիս եկաւ ու շատ ամենեղ հայեր մատնեց. բայց իր արծաթասիրտութեամբը ամէն բան ընելու ընդունակ ըլլալով միեւնոյն ժամանակ Անգլիական] դիտպանատան կը հաղորդէր թուրք կառավարութեան գաղտնիքները եւ, ո՛վ հեզմութիւն, դրամի սիրտն, շատ մը հայ բանտարկեալներ ալ ազատած է: Այս այնչափ միշտ է, որ երբ թիւքիմընի⁴² սպաննուեցաւ անհարեկիչի գնդակով⁴³, Անգլիական] դիտպանը յայտնած էր թէ Հայերը ի՞նչպէս իրենց դատին բարեկամ եղող անճոր մահապատիծի կ'ենթարկեն: Դեպքանին այս խօսքը

պատմած էր Չայիան Իվիսս էֆենտիմ⁴² Խարախանեան Ներսես Ե պիսկոպոսին⁴³ և այս վերջինը պատմեց ինձի:

Արփիարի «մատուցութեան» այս կեղծ տօքիմանը Թիփուհեի՛՛՛՛ն ստացողները և անոր դէմ օգտագործողները եղան... [Յովիաննես] Իւտուֆեան⁴⁴, Մելքոն Կիւրճեան (Հրանդ)⁴⁵ և Անտիք Լալայեանց⁴⁶, Աստուք Արփիարի հետ գաղտնի յարաբերութիւններ ունեցած էին⁴⁷ 1894 թուականին և խիստ հաւանօրէն Արփիար Ե [Յովիաննես] Շահնազար⁴⁸ որոշ աստիճան համակրութիւն ցոյց տուած ըլլային դէպի դաշնակցութիւնը՝ որուն Կ. Պօլսոյ հիմնադիրներն էին յիշեալները: Բայց երբ օր մը դաշնակցականները սարսնագրով⁴⁹ պահանջեցին Պօլսոյ հայ թերթերէն շիրատարակել թուրք կառավարութեան պաշտօնական յայտարարութիւնները («շնորհիս Կնի. Սուլթանին՝ Կարմոյ, Կամայ) ... Եւն, վիզայիքներուն մէջ անդորրութիւնը կատարեալ է - *աստիշ պէրքէմայ տըրք*»), - պահանջ մը որուն համակերպութիւնը պիտի յանգէր թուր հայ թերթերուն դադարումին, - Արփիար ատաջինը եղաւ այդ անգործարքելի պահանջին դէմ ծառայող և անվերջով հրատարակեց պետական պաշտօնական յայտարարութիւնը, մինչ ուրիշ հայ թերթեր՝ սպառնալիքին սարսափէն շուարած՝ ոճանք մերժեցալի խանգարում, ոճանք տօն պատրուակելով օր մը շիրատարակեցին իրենց թերթերը, և յայտող օրը քաջալերուած Արփիարի բռնած դիրքէն՝ հետեւեցան անոր օրինակին⁵⁰: Դաշնակցութեան պատգամը արեւմտարեւելեան էր, այն օրէն վճռուած էր Արփիարի դէմ տնտօրը, մնացեալը՝ «ժարցաքննութեան պատճեն»⁵¹ եւն այդ տնտօրին իբրեւ պատճառանք ծառայելու համար էր որ պարտաւորուեցաւ⁵²:

Արփիարի դէմ իբրեւ զէնք գործածուող երկտորդ տօքիմանը իր համբաւատոր *մեղայացիքն* է: Այս մեղայացիքը ի հարկէ չի կրնար պաշտպանուիլ, քայց երկու մեղմացուցիչ պարագաներ կան. առաջինը այն է որ, մինչ թուր միտ բանտարկեալները իրմ առաջ ազատ արձակուեցան, իրեն՝ բանտէն արձակուեցուն իր պայման *պարտաքրուած* էր այդպիսի գրութիւն մը որ, սակայն ուրիշին վնաս մը չէր տար, այլ ինքզինք միայն կը ստորացներ: Երկտորդ մեղմացուցիչ պարագան կը հասկնանք անուր միայն որոնք Արփիարի եղբորսնութիւնը մօտէն ճանչցած են: Արփիար երբ ինքզինք պարտաւորուած զգար իր համագումին հակասակ թան մը գրելու, այդ գրութեան մէջ կը դնէր այնպիսի ծայրայեղ չափազանցութիւններ և այնպիսի քացատիկ շեշտ մը որոնք անոր՝ կու տային գրեթէ զանշտական կամ երգիծարանական բնոյթ: Արփիար կը կարծէր այդ կերպով զինք բովադաւորողին քթին խնայալ:

Արվիխար այնքան վառան էր ազգին մէջ իր կատարած դերին վրայ, որ կարեւորութիւն չէր տար գրածներուն եւ կը հաւատար որ ուրիշներն ալ կարեւորութիւն պիտի չընծայէին անոնց:

Օրինակով մը բացատրեմ:

Ամեն տարի գահակալութեան տարեդարձին³³, մայրաքաղաքի ամեն ազգի քերթերը տոնուած էին գովասանքներ հիստի Սուլթանին: Արվիխարի գովասանքները իրենց չափազանցութեանը ամենքը կը գերազանցէին եւ ամենուն խնդոյս կը պատճառէին, եւ ինք էր առաջին խնդաջողը: Օրինակ «Շնորհիւ վեհ. Սուլթանին, շոգեկառքերը երկրին մէկ ծայրէն միւսը կը սուրան, երկրին մէջ ճարտարարուեստը, արուեստները, վաճառականութիւնը անմախղօրօք կերպով կը ծաղկին, հանրային կրթութիւնը այն աստիճան զարգացած է որ անգրագետ մարդ չէ մնացած լայնածաւալ կայսրութեան մէջ. բոլոր ժողովուրդները անասունմտօրէն երջանիկ՝ միայրեղան կ'աղօթեն վեհ. Սուլթանին արեւշատութեանը համար եւ կը մաղթեն որ ան յախճաճան «ամասասն մնայ իր կայսերական գահուն վրայ»:

Իր այսպիսի գրութիւնները կը մնանէին, օրինակի համար Սարգիս Միմասեանի³⁴ Դրոշակի մէջ Սուլթանին գահակալութեան տարեդարձի մը առթիւ³⁵ հրատարակած երգիծարանական այն հրաշալի գովերգութեան որ կը վերջանար «պիմլը եաշա, ծօ Համիտ»³⁶, բացազանչութեամբ:

Իր քերականութեան մէկ քանի արտայայտութիւններուն եւ իբրև յեղափոխական իր մէկ քանի սխալներուն համար գորոհք քստեց իր եղբրական մահուամբը, իր գործը անտեսելը եւ իր յիշատակը աղարտելը մեծագոյն օպերայնութիւն մը պիտի ըլլար ազգին կողմէ:

Գանք իր նկարագրին ժխտական կողմերուն:

Արվիխար անհանդարտ միտք մըն էր, երեսակայութիւնը սուր էր եւ մտածումները արագ: Կենդանի շարժանկար մըն էր իր միտքը...տակալին շարժանկարը չինարտած: Ինչ որ ուրիշները մեծ ճիգով եւ երկար ժամանակի մէջ կը մային յղանալ ու ծրագրել, ինք վայրկեանապէս կը յղանար ու կը ճեղակերպէր: Ամեն առտուօտ, ազգային գործունէութեան կատարելապէս նշակուած ու մանրամասնուած ծրագրով կ'արթննար, ծրագիր որուն գործառնութիւնը տարիներու աշխատանք կը պահանջէր, ու ինք գայն կը պաշտպանէր հաստատարի մը փորձառնութեամբ, հոգ չէ՛ր սոյն ծրագիրը իր երէկ յղացած նոյնքան նշակուած ու խնամուած մէկ ծրագրին տրամագծապէս հակասակը ըլլար, քէ մին ծայրայեղ պահպանողական ըլլար եւ միան ծայրայեղ յեղափոխական: Հակասութիւնը երբ մատնանշէիր, ի՛նքն ալ կը խնդար,

բայց վերջին ծրագիրը իրեն լուսազոյն կը շատագովէր, մինչև այն օրը որ մորագոյն ծրագիր մը յայտարարէր: Ան սկզբունք յունէր, եւ երբ այս մեատմամբ զինք կը մերտարէին, «իմ սկզբունքս սկզբունք չունենալն է», կ'ըսէր: Արփիարի մեծագոյն քերութիւնը իր յեղեղով նկարագրին մէջ կը կայանար: Իր հետ ամենօրեայ շփման մէջ եղած ժամանակ, եղած են օրեր այ որ, իր այլամբակ խօսքերէն դատելով՝ իր հայրենասիրութեան վրայ, իր զգայուն սիրտ ունենալուն վրայ իսկ կատարած է: Եւ ահա յայտարար օրը մամուլին յանձնած է համակ հայրենասիրութիւն բարոյ այնպիսի սրտայոյզ եւ անվարանցիորէն սրտաբոխ «ետրվրոյի» մը: Կամ «Օրտան կեանք» մը, որ կիսացած եւ ահի ի քերան մնացած են: Արփիարի այս յարախօսիչ նկարագիրը լաւ ուսումնասիրած էր Եանհագար, որ ինք ըզարով հաստատ նկարագրի եւ սկզբունքի տէր անձ մը, Արփիարի յօդուածները չէր հրատարակէր «Հայրենիքի» մէջ առանց զանոնք հակակշտ անցընելու, եւ շատ անգամ բռուն վիճարանութիւններ կ'ունենար անոր հետ: Այս հակակշտին շնորհիւ էր որ Հայրենիք ունեցաւ միատեսակ ուղղութիւն մը եւ Արփիարի յօդուածները այնքան հաճոյքով կը կարդայացուէին:

Արփիար սաստիկ վախկոտ մարդ էր՝ վտանգի համդէկ բայց իր զգոթիւններուն մէջ վերջին աստիճան համարձակ եւ խիստան էր, առանց քնաւ վախճալու իր հակառակորդներէն: Իր գաղափարներուն (քեւ յարախօսիչ) քաջութիւնը ունէր: Ան պայքարը կը սիրէր, հակառակորդները որքան ալ բռուն յարձակումներ ընէին իր անձին դէմ, անոր հօզը չէր կարծես մոյմիակ կ'ախորժէր ուրիշներու քննադատութեանց մշտակ դատնալին: Ան կը տատալէր երբ ուրիշները կը դադրէին իր վրայ խօսելէ: Այն ատեն մէջտեղ շար մը, կտուայնմոր մը կը նետէր ու պատճառ կ'ըլլար որ հակառակորդները մորէն իրենց քերանը քանալին իրեն դէմ:

Ան սակաւապէտ էր եւ ժուժկալ, արբեցութեան ու կմասիրութեան հետ, բայց միանգամայն կեներալ համդէկ խիստ քաղաքակար ու մեծարող: Սկիզբները, Պոլսոյ մէջ, լաւ կը հագուէր, միշտ սեւ զգեստ կը կրէր, բայց երբարով կոկիկութիւնը կորսնցուց, վերջին ժամանակները փերի ըլլալու աստիճան²⁷: Այս արտակեղան մարդը շատ անգամ խնճողով ու հասցով կ'անցընէր իր օրը, ընդհանրապէս անամ *végétarien*²⁸ ճաշարանները կերակուր կ'ուտէր, բայց օր մըն ալ յանկարծ խեղճին կը փչէր ու կ'երթար անմեղ փառատը ազնուապետական ճաշարան մը կը ճաշէր, եւ որովհետեւ հակառակորդներ շատ ունէր, յատկան էր որ մէկ անգամ, զինք այնպիսի ճաշարան մը տեսած ըլլալին, իսկոյն կը տարածայնուէր որ Արփիար շտայ կեանք մը կ'ան-

ցընէ...: Ան դրանն ալ չէր սիրեր. աղքատ սարեգաւ ու աղքատ ալ մնաւ:

Ան կասկածուաւ ու ռիսկաւ էր, իր հակառակորդները հայածելու համար նոյնիսկ պատմութիւնը կը խեղափոխէր: «Կ. Պօլսոյ պահպանողական վարչութիւնները» յօդուածաշարքին⁶⁵ մէջ, իր հակառակորդ Նուրեան Յովհաննէս Էֆենտիին⁶⁶ (Պէշիկթաշի գերեզմանատան խնդրին առթիւ⁶⁷) տուած է խորամանկութեան այնպիսի յարաշուք դեր մը՝ որուն Մարիավիլին⁶⁸ անգամ պիտի մայրանճէր. դեռ ուրիշ դիտարկելով անճշտութիւններ ու չափազանցութիւններ լեցուն են իր գրութիւններուն մէջ: Գուճգափուի դէպքին⁶⁹ առթիւ [Խորէն] Ալըգեան Պատրիարքի⁶⁹ հետ յամուսն չնշարկեան կուսակցութեան իր իրը թէ ունեցած տեսակցութիւնները, զորոնք կը նկարագրէ «Լոռ Կեանքի մէջ»⁷⁰, բողոքովին մտացածին են, քայքայեցան ճարտարօրէն յարմարեցուած, որ իբրեւ ստոյգ պատմութիւն⁷¹ կը կարդացուին...:

Այսպիսի քայքայ խառնուածքով մարդ մը կրնար, եթէ կ'ուզէր, անհատ, անպատասխանատու յեղափոխական մը ըլլալ, - եւ իրօք յեղափոխական եւ ամէն կամոնի ու ասանդութեան դէմ ընթատ միտք մըն էր, - քայքայ պէտք չէր որ ըլլար յեղափոխական կուսակցութեան մը անդամ, եւ ոչ երբեք՝ յեղափոխական ղեկավար մը: 1880 թուականէն ի վեր զինք մօտէն ճանչցած ըլլալով կանուխէն այս գաղափարը կազմած էի իր մասին, մեր Կ. Պօլսոյ աստօջին յեղափոխական կազմակերպութիւնը⁷² իրեն հետ կը յարաբերէր, կը լսէր իր խորհուրդները եւ քննադրութիւնները, քայքայ զինք կը նկատէր միայն համակիր մը:

Մենք իր մասին նոյն գաղափարը յայտնած էինք աստօջին անգամ մեզի հետ քանակցութեան (մէջ) մտնող կովկասահայ յեղափոխականներուն ալ, որոնք արդէն՝ իբրեւ Մշակի ծանօթ քղբակից, մենք աստօջ անոր հետ տեսնուած եւ միեւնոյն գաղափարը կազմած էին իր մասին: 1894ին, երբ քանտէն կ'ազատուէի⁷³, զարմանքով Կ. Պօլսոյ չնշարկեան Վարչութեան անդամ գտայ զինքը⁷⁴. Կուսակցութեան մը մէջ մտադրել եւ պատասխանատու դեր մը ստանձնելը մեծագոյն դժբախտութիւնը եղաւ այս մարդուն, որ իբրեւ ինքնատիպ հրապարակագիր, սրամշիք քրոնիկագիր, վիպագիր եւ երգիծաբան⁷⁵ դեռ շատ քեղմատր կեանք մը պիտի կրնար ունենալ եւ որ ի վերջոյ գոհը եղաւ ամենց որոնք յեղափոխական գործին մէջ [իր] մտադրը դիտացնելու սխալը գործած էին⁷⁶:

Լոնտոնի մէջ, երբ տակաին ունէ գծուրեան պատճառ չունէինք²² իրարու հետ, և քանիցս իրեն բարեկամական խորհուրդ տուի քաշուի կուսակցական կեանքէ ու նախուիլ անկախ հրապարակագրական կեանքի, «Քեռ զրոյթիւններդ այնքան ինքնատիպ ևս հետաքրքրական են որ անոնք միշտ պիտի կարդացուին քե՛ր թու բարեկամներուդ և քե՛ հակառակորդներուդ կողմ» լսի: Ասա՛ յ, իմ խորհուրդներս նախանձի ու քշմամբեան վերագրեց ևս միայն այն ատեն զանոնք վերլիչեց ևս ինձի իրաւունք տուաւ (վկայ իմ բարեկամ ճարտարապետ Յիւրբեանը²³), երբ արդէն շատ ուշ էր, և իր երբեմնի կարծեցեալ բարեկամները ևս անարժան պաշտպանմաները իր դաւիճները պիտի ըլլային:

Արփիար իր ամբողջ կեանքին մէջ, իր գրիչով ու գործով՝ իր գիտցած ու հասկցած կերպով - ազգին ծառայելէ զատ ուրիշ հաճոյք ևս ուրիշ զբաղում չունեցաւ, ու մեռաւ ամբողջ քննադատի և պայքարող հրապարակագրի պատմէջին վրայ: Ան եղաւ մեծ սխալող մը, քայց միևնոյն ժամանակ մարդ մը: Կովկասահայ - քաղաքացիները յարգելով - քաջարձակապաշտ ևս դաժան սկզբունքներու անշարժական ժայտին կառչած քառակուսի գլուխ մտաւորականները երբեք պիտի չլքնային հասկընալ Արփիարի ներքին մարդը ևս անոր քուն ոգին, երբ անիկա՝ իր անողծուածային խառնուածքով ու թերեւամիտ նկարագրով դժուարահասկնայի մարդ մըն էր, նոյն իսկ տաճկահայ համեմատօրէն ստեղծի ճկուն ևս յարմարող մտաւորականութեմէն շատերու հաճախ:

Սիիրան Տաճատեան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Արփիարեանի մասին ուսումնասիրութեան հը Կարապետ Արապէ՛ն Յարութեանի գրք տասն երկուրէն, Կասակակոնդէ 1910ի տակնեցը, տն՝ Անդառտակ Գրականութեան ևս Արաւմարի թիւ 18, Փարիզ, 1905, էջ 66.
- 2 Կարապետ Գարսեպի, Ա. արքի, 1913 Յունուար 176, թիւ 3, էջ 1, 2.
- 3 Մարտի, 1902, թիւ 3000.
- 4 Օրուանց Օտեան, Եռանկիւն Տարի Պայմէն Տարու, 1899-1900, Անեմեական Սիլատակեթի, Գ. Պոլսի, 1916, էջ 5-6.
Նման յնկարչական՝ Լայ Անգլոփոնական Պաշտպանութեան (ՀԵԳ)ի Կարգիին Կասակակոնդէ կը նկատուի, որովհետեւ ՀԵԳի կանխապայտիւնը կը նստուտայ. «Անտաղաւանդեց հայիկի վրասիրմամբ ընդունում է միմեան անպայման ապացոյցուած դատանմութեան դէպքում: Անդական կենտրոնն (Գրաւոր, Լայ Անգլոփոնական Պաշտպանութեան Օրոյան, No 8, Փետրուար [1902], էջ 120): Իսկ թիւ կնից կար Արփիարի

զի՛վ հման քայլի մը՝ Օտեան կը մեկնարակէ։ «Բարեկէ և քսի որ մկէ աւել պատճառ-
նը կայն (Արփիարեանի դէ՛ս այս կատարի հարստանքն)։ Եւսի Արփիարեան այս
բառկանն բազառի գիրք մը կը վայելէ յերազմական շարժումն գրեցը։ Եւս-
նը չգտնած ժողովրդական քերթի մը ՀԱՅԲԵՆԻՒՄԻ խմբագրականն էր, Հնչակ-
եան Պոլսոյ կեդրոնն անցած էր, ՄԵԱԿի եւ ՀՆՕԱԿի քղապետն էր, երկու քերթի
արոնք մեծ ազդեցութիւն ունին յերազմական շրջանակներու մէջ։

ՀԱՅԲԵՆԻՒՄԻ հեղինակութիւնը շատ մեծ էր ժամանակը Պոլսոյ մէջ։ Տարիէ մը ի վեր
գրեթէ ամ էր ազգային քաղաքականութիւնը վարողը։

ՀԱՅԲԵՆԻՒՄԻ ու անոր խմբագրական Արփիարեանի այս առտելութիւնն ու հեղի-
նակութիւնը բնականաբար արգելք մըն էին Դաշնակցութեան, որ չէր կրնար իր դիր-
քը գործածել այսպիսի հակառակորդներու համեմալ։ Եւսն թաղանթներու Պոլսոյ
դաշնակցական մերձապայտիչը կամ պետն էր (Յովհաննէս) Բառնիան եւ ինքն էր
որ սկսաւ ՀԱՅԲԵՆԻՒՄԻ ու Արփիարեանի դէ՛ս պայքարը։ Եւ սակայն Բառնիան
մտերիմ բարեկամն ու խորհրդակիցն էր Արփիարեանի՝ մինչև որոշ թաղանթ մը
կամ անոնք միշտ մինչև այն օրն որ զգաց թէ Արփիարեան գիժքն ու իր ընկերները
կը խարխուէր։

Այսպէս [Արփիարեան] երկար ատեն Բառնիանն ծածկած էր իր Հնչակեան թը-
լայն Դաշնակցութեան համակէր ձեռքարմ էր ու անոնց ծրարներուն հաղորդա-
կից կրած էր, վաճանք Հնչակեան շահերուն գործածելու համար։ Իր այս ընթացք
երբոյ ի վերջոյ կեանքն կրտ, բնականաբար թուով գայտոյր յատաչ թրտալ Դաշնակ-
ցութեան մէջ ինքն՝ ու միմեկոյն ատեն ՀԱՅԲԵՆԻՒՄԻ համեմալ։

1895 Յունիսի Պապա Ալիի ցոյցն ետքն էր որ Դաշնակցութեան հակառակութիւնը
սկսաւ Արփիարեանի դէ՛ս։ Այդ ցոյցը, ինչպէս յայտնի է, միմիայն Հնչակեան կրտակ-
ցութիւնը կազմակերպած էր, իրր թէ կատարարութեան վրայ ճնշելու ու Հայաստանի
թաթնորոգմանց ծրարին գործադրութիւնը փորձազնելու համար ու ուղիչ արդիւնք
յունկաւ այլ եթ ընթանաւոր արդիւնքով պատրտակ ըլլալ։ Այդ ցոյցին յարորից ժո-
ղովրդին նկեղեցիներու մէջ հասարակից, խամորներու փակումը, եւն, որոնց ա-
մէքն ալ Հնչակեան վարիներու խորհուրդով ու գործակցութեանը կրամ։

Երբ զնպատական մերժողութեան ժողովուրդը բողոք նկեղեցիները, երբ խամոր-
ները վերաբարտեցան եւ երբ աներեւոյ համեարտութիւն տեղից, այն ատեն Դաշ-
նակցական բովիւրն սպառնազարկով պահանջեց որ հայերն ընդհարել ինքնարեւր-
բար դարի՛ն՝ կատարարութեան դէ՛ս ցոյց մը ըրած ըլլալու համար։

Այդպիսի ցոյց մը թէ ամիմաստ ու ապարդիւն գիտի ըլլար եւ թէ՛ միանգամայն այն-
պիսի տազնապալից ժամանակ մը պիտի վտանգէր թերթերու արտոճատերին ու
խմբագիրները, որոնք կատարարութեան կողմէ իրրի յայտնի յերազմականներ ու
խտուարարներ պիտի նկատուէին։

ՀԱՅԲԵՆԻՒՄԻ, ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ ԵՒ ՄԵՐԻՆՏԷԻ ԸԱՐՁԻԷ հաստատապէս տեսցան կարմիր
կնիքով նամակները։

Արեւոյ եւ Մերիտէ իրար անցան եւ Յարին ետառնիան, Բիզանցի Զէլյանն ու Տիգրան
Յիլիզկանս փոքաքից մեզի ժող հասկնալու համար թէ մենք ինչ պիտի ըն-
ենք, որպէսզի իրենք ալ մեր օրինակն հետեւին։

Բնատմաբար ամէքն ալ այդպիսի անխորտուր ցոյցի մը հակառակ էին եւ կը
զգային թէ ինչ փորձանքներ կրնար տեղիցն իրենց գլխին, քայք միայ կողմէ կարմիր
կնիքը կար որ այս թաղանթներուն ճոզական ազդեցութիւն մը կ'ընէր ամենում վրայ։
Յովհաննէս Ըստնուպար եւ Արփիար Արփիարեան քաջատիկ կերպով յայտարարե-
ցին թէ այս սպառնալիցին առջեւ տեղի չպիտի տային եւ «Հայրենիցի» կրտարա-

Արփիար անգնել էր հաստատել իր հիմնականները, իր գիտար, կամ անձի ճշտոր, միակ ղեկավարները պետի լիարժեքները գնելը, տեղիքի ներդրելը և այդ համար իր անձնական պաշտպանության բնակ հող չէր տաներ:
Այն միջոցին ինչ էր եղանակը Տիգրանին և ժողովի մոտ ինչ էր քննվել Տիգրանի Սամ-
ճարհանի տունը, Ա. Տաղբի Հրամանագրի պատկանող տան մը մը:
Իրիկուն մը, ոչ անձն, ժողովի մարզարարին արդեն անցած ատեն, լավարը
մէջ էր գտնի իրեն դէմ ու ըստի մը դաշտի հարցում տալ ետք, խոյն կու տայ:
Արփիար կը զգայ թէ միտարարում է, ըստ յոյն հասարակել կը փոքրայ տուն ու զան-
գաղը կը գործէ:
Հազի թէ դուր ըստում, զգայազիր կ'իյնայ գետին: Անմիջապէս բոլիկները կը
կանխելով որոնք կը հաստատեն թէ վերջերս բնի ծանր, ըստ ճանաչող չեն:
Հետեւեալ օր Շահնազար այս ճանաչողը կը պատմէ Հարթմիթի մը անջախի
Յեկեղիսիանցով որոնք հաճոյ չեն բոլի կատարարութեան և բնորը կը խափանուի
անպայման կերպով:
Արփիարի տպարհները կը տեսնուին անձի, որո միջոցին Լեւոն Ռաչպեան կը
հնամայ Պոլսէն ճախ Սեպակի և անկէ ետեւան անցնելու համար Իսկ Արփիար
տարի եղել թիլ յետոյ, ծանկարար կը հնամայ Պոլսէն և կ'երթայ Լեւոնոն (Շա-
հան, «Պրակտիկ Յիշտուակներ, 1894-1914», Ռուսիա, 1920, Գ. տարի, թիւ 19-20, էջ 803-
804):

5 Մակեան Եւրպոյ, Արփիար Արփիարեան, տպարան Ալմաթի, Պէրսի, 1907, էջ 76:

6 Արփիարեանի Արփիարեան - 1874-1888:

7 «Ժամանակէ մը ի վեր՝ «Արփիարեան» Հնչակեան դրօշին տակ սարքած կարգ մը
ինքնակոչ և իրենք զիրենք Հնչակեան բանակին ստեղծող ցոյց տեսող ու այս սե-
ռումով հրամաններ, պատմաբաններ խրկող և դատարարներն ու ռեպորտա-
ժիւներ սազող նորից խմբակին ընթացքին կրօնքէ, Գաղթի Հնչակեաննե-
րէն՝ Ապուհ, տանտարարներով այս խմբին ազգական ընթացքին ու արդէն կա-
տարարած յարիւրներէն ճանաչողակիցով զիս կատարողները, «Քոյն Լեւոնի»
մը մէջ կը յարկեն: «Արթը Պ. Արփիար Արփիարեանը պատմելու համար Եզիպտոս-
ուն Հնչակի տնտեսներ խրկողները ստանը չեղա՛ն: Ինչո՛ւ, ի՛նչ կ'ուզէին այս երե-
սում տարտան ազգային գործիչը:

Որովհետեւ յիշեալ անձը թէ՛ 1896ին և թէ՛ 1896ին Հնչակեան Ընդ. Ժողովներն
Կեդրոնի անդամ ընտրուած ըլլալով, ինքնաբերաբար հրամարտուած տնտես ու պա-
հանցած էր որ Կեդրոնին համարատուրիւնը «Խաղաղատարական Ընդ. Ժողովին
Ֆրիլայացուի զառ օրին: Այս արդար և օրինաբար պատմաբանին վրայ գնաց
պատմելու ուղիքին, որպէսզի անոր հրապարակ մեռած տպարարներէն անբա-
տանտարին, Կոտակցութեան Ընդամտոյ. Ժողովին մէջ չի բնութի որովհետեւ շատ
մը ուրիշ յայտնութիւններ ալ կ'ընտան պետի գալին, որով այս նորամուտ խոսքը Կո-
տակցութեան կողմ պետի հայտնուել ու պետի զայնչալիւնը Ապուհ, Խաղաղատ-
նայ. Քոյն Լեւոնի, Բարբէ Հնչակեան Արփի. Պատմաբանութեան Գաղթի 10 Մարտ 1900,
էջ 3, 10):

8 Պէրսի է Ըրթ, 1903:

0 Հ. Մկրտիչ չոյ: Գառնիան, Վերինը Արփարանի ԴժՎեհերից Մէջ Առաջի
Մտնարդը, Առեւ, 15 Մարտ 1874, էջ 2:

10 Եւթ:

11 Եւթ:

12 Արփար զո՛ւ ցնոց նշարապետն զտակնութեան իջ Արգանիս եւ Ընդ որոնց
Հնարապետը Հնարական Եւսուցչութեան տեսչի իրաւունքով շահագործեցին եւյ
յնարապետութիւնը: «1908, Օրոշակարի, Փետրուար 12» զիջարան ճանց Գր առնե-
մբը, Գահիրն ազնուական մէջ բառն անկիմը Եարս էլ Մանսի, որ կը բնակը
այս անկիմը, էր զանդաւարս կը բաշտ իճան իր բնակարանը, կարողուն կը
արամոն կոնակն՝ արքանակի իրիս հարուածով... ճանց վաշիկեանական կ'ը-
այ:

Ոճրապետը՝ բնիկ Տիարալիքիցի Պետրոս Հնարնան փախած պահուն կը ձերա-
կաւոր իսկիցի մը եւ քանապանի մը կողմ, մեղակիցեմը՝ որոնց կը եսկիմ ռեա-
պորտիան, ծակ ծակ կը փախնի իսկ իրոն թնայրիմնը՝ օճիցնի մեղ յն արք
եւ մէջ մէջ անկիմ կ'անկուանան:

Եղիպտոսկան կառավարութիւնը ճանրակրկիտ քննութեան կը ձեռնարկ եւ մեղա-
կիցեմը յրթուն կը նետազնոյ, սակայն Փայն Հնարնան կ'ներարկոյի օրէնքն
խտորեան եւ կը դատապարտուի ճանտան ...

Հնարարի առուու կանուխն, ազտար յուց անբոց Գահիրի մէջ տարածուած
է կաքնակի տարապետը: «Լուսաբնո որոն ինքարապետն էր որդայեալ Ազգի-
արեան, զգայալուն յանդուած մը իրապարակ կը համ իրիկուան զն, ոճից նկա-
րագիւղիւ եւ զոնի կ'նմարականը մերկայացնելով, իր պատկիցին ինս (Տարա-
քան Տարաքան Արփար Արփարանի, Մտնարանի Բայնակ Արփար, Բարկի, 15
Մայիս 1901, Մեծական Գրադարնի Եւ Ազգանակը Բարկիցն էր Եւրոպէ Հնարարե-
րու Առեւտր Տարաքանի Բանձնարարը, տպագր. Զարն Եւ Պրակտիկան, Բարկ-
ի, էջ 11, 19, 33):

Ռեալորդը՝ Հնարնան միշտ զանապատ է իր ինքնութեան զարտիկ, սակայն հրա-
տարտուած իր յուսանկարն առուցելով, անորիցարեան իր Եւրոպայիցեմը կը գտն
նն Եւսուցչու, ինչ առ Տարիքի Արփարանեան է, Տիարանակար Արփար Գր-
դի, Արփարիցն Կարիքի որդի, այլ որդուան 27-28 տարեկան:

13 Տարաքան, էջ 23-26:

Ազգանակնիկն եւր, Արգանի Արտաշէսեանի փրկութեան արտում ճառ-
նակեմով կը զո՛ւ այս ճառն: «11-ն կըրնի, քանիցիկ, որդուան ճարտուի՝ որ յո-
րեղարի վիշտ, Իսմայիլի ազնուապետական բառն մէջ փողոցն անկիմը, մո-
րին մէջ զիտապատ ինկա, որոն փնեկ փնեկ արիւնտայ ճարմից Գահիրի
ճառարական երեստարարիմը ռաւարքով Մարմնայի գրեգումնոցն մեղ
ճոցոց որքար օր, ձմրան յոյն ու իսմայի միշտի մը այլ ճարտուից եւկայ մըն էր
սակայն:

Հակայ մըն էր, որոնքանս վերցին երեսուն տարուան իսմայիկան կ'ուկան
միջն Թուրքիայ յետն ասմանմնը, ու արտասանան, իր արմուկուց յնոց, իր
արձուկուց թնայոց, իր արտումով տարապետը:

երկար առնել, իր գեղարվեստի պիտի տեսնել, իր արժեքն ու գերեզմանն փոստն ալ ան-
րին, պիտի խոսի զիս, և կարծի չէ հարշով այն ժամանակը որը հայրերունը այլ նա
պիտի դարձի Արփիար անունն հնարուն սարտուս, անով արքեմալ, անով ոգիտրոփ,
անով պիտեմալ, անով զգաստամալ, անով ընդլիզի:
Հակալ մքն էր ան որովհետեւ, բոլոր այն հարցապիտու հայկեանուն պէս որոնք ճակա-
տագրականորէն իրենց ճակտին ծայրով անդրանները կը շարժեն, որին մէկ շատ-
տամ մը կըսէ երկրագործներով անբարտակաւ, աշխուհեմալ, և փառաբանու-
թիւններու բանք խոնկի մը տակ ծածանուտ, ուրիշ որ մը գեղեցարար, պատ-
տանդանքով խորտակուած կուտ մը զջալու համար հայեղանքով ու անէրնիւր
հաւանուած, խոյտ շարքանակով նորէն կանգնելու համար իր խորհրդին վրայ
նորէն պաշտակու, նորէն փորորկելու, և վերջապէս նորէն ինքալու համար
ճշմարիտ հակալի մը շտապիմալը:

Ոճրականն երկններու արարին տխուր ողիականը հարկ իսկ չիմ տեսնը ընել,
թէն ափիս կելն մը ըլլայ, որուն համար անբող ազգ մը մէկ շարժումով ուրիշ պի-
տի կըսար «լրե՛ծ աղարտելով, երէ տակալն մեր ազգը կործանուի այն վայրէջքին
վրայ յըլլար, որ արագազազ (կը) ստիկ կ'երթայ ինձա:

Անտանանելի ոտի մը սանձանուր թող ալ պատմութիւնը ինք ընէ, իր սեսաթ ու
անջինջ դատակներով: Անհետացած մեծ ճարտուն յիշատակին առջեւ ոտից ինք-
որն կը գոնկուանայ ինքի համար, առանկ անանանկան, անմարդկային քանի մը գո-
րի ալ չիմ ուզը մկատել այդ եզական դէմքը՝ որուն ճարտակէզ կարօտը պիտի թա-
շնն ու միայն իր պարտովնը, այլ և իր մարդասպաններն իսկ, որոնք գոցէ, որ պի-
տի վայ որ յաւանտուգ ճնտղմըն ճնշողներնուն պիտի վարնն անոր արունը
խնամ զջալուն համար...» *Արուսեայ Մրմարէ շխարհեան, Արփիար Արփիարեան Ծ-
գրանէն Երգեր, Մեր Երգերը (Ա. տարի), 1965, էջ 159-160, 160:*

*Արարկ Բարսեղեան, Արփիարեանի սոցիալիստական անդրադասուարով, կը խորհրդանդ-
«Այդ ոտին ալ մաս կազմեց իսկ սպառազակով շարժումը անպատուող արարը
մը, առանց որեւէ յախով նպատակու հայ պարտադր ոտներուն զօրայնան, ընթա-
կատակն իր արդիւնը ունենար ընդարձի հայկաբարձները «Լըվակազմալ»
Հնչակեան) Կուսակցութեան դէմ և խորազնն մերթն անհամարաբարձները որ
արդէն սկսած էին գանձազան պատճառներով՝ այդ կուսակցութեան մէջ: Զրգացած
փրոլմուտըս յարմարի Անտանանի յորտաւի մը մէջ, որ եղբական մանուկ փոքա-
ցող այդ կեանքին արժանիքներն ու բերօրիւնները ատարկաշխարհորէն մատմանիչ
ընելով հանդիւր, կը դատարարեն փաստակաւոր գրագրու մը և հանրային գոր-
ծիչի մը ընէ կատարուած այդ ոտիցը (Ա. Բարսեղեան, «Երկիրեան Երգեր Եւ Անգրան
Արարեան», Ընտանի, Երգ Երգեան, 1986, Զ. տարի թիւ 3-4, Մարտ-Մայիս, էջ 85, 86):*

14 «Արփիարեանի Մեղայագիրը իր տեսանքն մէջ անզուգական պիտի համարուի,
ինքն իրեն, իր յարակից պարզազաններով և հետեւորդներով ամենատեղայի ոտիչի
մը հանգամանքն ունի:
Արփիարեան «ժամուկ գեղեցիկով իր մեղայագիրը *Անտանանի* մէջ [12-24 Յունուար
1891, թիւ 2096] բնորը երազարակ հանկ կու տայ, սպառնալով խմբագրութեան
(Էջրայուցիչ Տեղեկագիր, Թուրքուստ Երգայի, 15 Դեկտեմբեր 1890, էջ 20), Բակ
«Արժեւորի խմբագրութեան ընդլիմացալ Մեղայագիրն իր բնորով գեղեցիկու:
Այդուզ փառը (Ա. Արփիարեան) հասկանալի կերպով ազգարարուն է երէ իր պա-
հանքը յատարով՝ «Արժեւորի խմբագրութեան» ծանցարկն կը տուծ... Բայց այդ
բնորի խմբագրութեան այդպիսի անօրից յետոյ հարկ է տեսնու Արփիարեանին

արտարել իր արհմեջ խնդրոթիւմ անշահակութիւնն (Ազատ, 1890, թիւ 10; Ազատիկէ Տեղեկագիր, Յուլիանոս Գրգորի, 18 Գեղեկական 1896, էջ 84)։
 Ըստ Ազատիկէ Տեղեկագրի, Արքիպար Արքիպարեան 1890 Նոյեմբեր 9-ին ձերբակալուելով Պոլսի մէջ, Տրապիզոնէ Հնչակեան Պետրոս Արքիեանի կողմէ Պոլսի գրասեղանը և ուսիկանութեան մեղք ինչպէս նաեւ ինչ որ յայտնորինմեղքս հետեանքով, իր անձն ազատելու համար ժամանակ իր յայտնորինմեղքս կազմակերպութեան մը պետի, թիշի ժառարիմ թիշիարեան, Վախեան Պէլ Տառեան և ևորէն արքեպիսկոպոս Լուսինեան Կարալէյոն (նախ, էջ 20)։

Արքիպարեան կը հաստատի թէ՛ ինչ ձերբակալութեանս պատճառն էր Տրապիզոնի կողմէն Պոլսի Հարարեան Պոլսեանի (Մուրազ) գրասեղանակներ, որոնք մէջ անուն յիշատակուած էր զանազան պարագաներով։ Պոլսեանի քաղաքապետը Մաքրէ ինքն ամենով այդ նամակները յանձնած էր Նալեմիմ յայտնորինմեղքս շատ մը գաղտնիքներ երեսն կէսն այդ նամակներն (նախ, էջ 24)։

15 Միքայէլ Կարանդեան, Լ. Յ. Գալմուկեան Պատմագիր, Պոլսի, 1923, Ա. հատոր, էջ 97։

16 Արամ Երկան, Արքիպար Արքիպարեան, Յուլիանոս, 6 Մարտ 1943, էջ 1, Այս քաղաքին շարքի մը ետք, Արքիպար Արքիպարեան թիշիարեան, յարկի ընդգրկուել էր ինչ որ թիշի Արքիպար Արքիպարեանի մասին մէջ և անմիջ շահեր կը խօսուին, կը գրուին վերջերս՝ մեր քաղաքին դաշակցական շրջանակներում մէջ մասնառարակէն կը հաստատի - ես մէկ էի երկը դարձանախօսներէն - միս երկուքս զլալով Վ. Մալեան և էր. Արքիպարեան - ես յանուն մեր երկրի կը յայտարարեմ որ զկիրակոսի արդունքս, այսինքն ինչ որ արդունքներ լինը կրնար թափել այն պարզ պատճառով որ մեր ցամ ու յուզումը կընդ լին... » (Լ. Յ., Ենչմարտ, Պոլսի, 9. Արամ Երկանի Համար, Արքի, 13 Մարտ 1943)։

17 Մ. Վերջ Ես կը Նալեմի... (Մալեան Ս. Անիկ), Արքիպար Արքիպարեան (1862-1908), Լազրեանք Փետրուար 13, 1975, էջ 3։

18 Լեւոն Լալեմի (Քիլիկեան) - 1862-1910։

19 Գուրգէն Միքիպարեան, Գրասեղանի Ա. Արքիպարեանի Կեանքն, Կիլիկիականներ Արտակոս Արքիպարեան, Յուլիանոս, հատոր Բ., պրակ 1, Պոլսի, 1926, էջ 8-9։

20 Նախ, էջ 25։

21 Պրահայի մէջ ինչպէ՛ս անցրին ժամանակներս մերս՝ տողատուութիւնը կը պակսէր Արքիպարեանի քով և այս եղանակով էր իր ղեկ գցուած նախակազմութիւններում զիստայ պատճառով։ Կատարելով լնչորինմեղքս մը եղանակով արքիպարեանի մէջ ու ասիկա ինքն ալ կը խոստովանէր։ Եւ իր նկարագրին այդ յարաբերումը զրեւ ընդհանրական էր իր մէջ։ Ընթրիկ կ'ընէր մի միայն լնչորինմեղքս սիրոյն համար, առանց կարեւոր հարկի, առանց շատ կամ յարաբերական ակնկալութեան։ Դիմագիրը յարկի ընթրիկ իր զերբային համար էր, հազիւն մէկ պետքը (Լեւոն, Յուլիանոս Գրգոր, էջ 13)։ Քերտու իր կեանքի փոխադրութեան խոստովանէր կարեւոր է նկատել իր Լեւոնի կարեւոր ասիկա։ Եւ այս ժողովուրդը իրն ազատելու համար յաճախուի և կտո՛ւ

կան գեները մեզ քերած շարժանակ մը քննարկաբար եզրուածս սկիծ ազրեք Յուզբոյ հայոց վրայ եւ զանոք ուժեղեմն դիպի աստատարող պատի մէջ: Պատե-
րագին յարցոյն Հայաստանի մեծ սոճ: Ռուսոյ հայերը փոքրակն իրենց քրջան-
զատակ եղալինըր անօթսինմ փրկել: Արտակցութեան քուակնը որդունուկաւ:
Այլ քանի մը տարուան ժամանակամիջոցին, Ռուսոյ հայերը Յուզբոյ հայոց ան-
ճամեծ ծառայութիւննը կը մատուցանէին, ստանկ փոխարտըր անկախութեան մը,
զամն զի անմեզմ սեճ իրազմ օգտուելու ծարիմն մէջ չէին բարեխախտար: Այլ
անչառանկոյն բարեազակամոթիմն մեծ ոյճ մըն էր համեքախտութեան գաղափա-
րին համար:

Ճարարութիւններու սկզբնատրութեան քարեայտը տարիները, Յուզբոյ հայերը
եճմ որչ զաղափար մը չունէին Արեւելեան հայոց մտաւորականութեան վրայ: Դեռ
1876-ին՝ Արարատեան ինքնարկութեան քուակնը «Աշակ-ը անմանօր էր: Եւյն
իւր այն Արարատեանները, որոնք ընչ յետոյ այնքան սերտ յարաբերութիւններ պի-
տի ունենային Կովկասու յառաջիմական ընդրին ինտ, անոր նշխունն ինչ տարի
ճարք անունն իսկ յամ շինու Արքիմար Արքիմարեան, Պատմութիւն ՍՍՀ: Պարու-
Քարգրոյ Հարչ Պարգանութեան տպարան: Մատրք, Պարիզ 1944, էջ 100-107):
Արքիմարեան՝ եւրջ Հարչին ձայնն ուրիշ տեղ մը այլ ճանքանուստիւններ հաւ կը
Հարչորդ: «Ռեքիմեն նրկու տարի տարը, 1876ին պիտիլները, Պրոյտը Օրթակը քաղը
քանի մը երկուտարող կը ինմկին Արարատեան ընկերութիւնը որ երկը տալտան
մէջ Վաստարականի գեղեցիկ ճանակերտարաննը ինմկն, ու Վան վարժարանոց
մը, եւ իր շրջանակին մէջ ասու Տրոսիմ որ Օսթրանճաս, Ռեքի, Խոսիւ, Օճիւ-
նալ կը քուտրին Արարատեան վարժարանները, որոնք իր որսոյն կը շտայլը Կով-
կաս «Աշակ»ի միջնորդութեամբ:

Անմոյն ատենները ճոր քննազատար քանի մը պատանի նոյն Օրթակը քաղը կը
ինմկին Արեւելեան ընկերութիւնը որ շտուղ կը միանար Վարդապետիւն, տարի-
ներ տարը Կարապ-Արաչի Լիւսին մէջ հայ աշակերտներու ինմկան ընկերութիւնը,
ու այլ միացումով Մուշին Ազալկերու գեղական կեդրոնական վարժարանները կը
քրիմին:

Կիլիկիանը 1879ին Ներսէս պատրիարքի իովանատրութեամբ խանդակտ ետմողով
կ'ընդգրկըր Կիլիկիան: Համբալին բարձրանցը, ժամանակը Կովկասն, այս երեք ըն-
կերութիւններուն միացումն կը զանկար, 1880 յունիս 1ի կիլիկիան ինմկեան Կեդ-
րոնական վարժարանի օրանին մէջ Տքք, Ռախայլեանի ճանաչատրութեամբ միու-
թեմը կը հռչակուր: Ու տասնեցեմ տարի ճարք ուրիշ ընչիչ մը, Ռախայլեանի քա-
րիկանը, Արարատեան ընկերութեան 1878ի իտմոյնին ճանաչակը, Մտեմիան զա-
չա Արարատեան, իր ձեռքոյնը հողը կը դն: Կրքին նշխարները այս ճարմինն (Հար-
ժեանք, Ք. տարի, թիւ 11, 1 Յունուար 1880, էջ 294-295): Կանի Հարժապետանոցն ճա-
րին տե՛ս՝ եւ ին, թիւ 15, 1 Օգոստոս, 1880, էջ 296-298: Կանի՝ Արարատեան, Մե-
հաւ Քիւրոյ, Քր Գեանքը Օւ Պրոյն, Քր 99 Ամայ Յարժեանի Առթիւ, տպ. Պարիզ-
Պարտուար, Պարիզ, 1927, էջ 70-108: Արքիմարեան, Հայաստան Օւ Կ. Պոլսու, Հար-
ժեանք, Ք. տարի, թիւ 15, էջ 190-195, թիւ 16, էջ 210-214, թիւ 15, էջ 228-233, թիւ 15, էջ
242-245, թիւ 17, էջ 265-271, թիւ 18, էջ 275-279:

30 1880 Յունիս 1ին, Արարատեան Հեղինութեան կը միանան Պարտուարեան Արեւելեան
եւ Կիլիկիան ընկերութիւնները, Կրմեմու Համար ՎՊարտուար Հեղինութեանը Հարժա-
քը 1880ին կը Տրտուարեան Հեղինութեան ճանակերտար Միացման Հեղինութեանը Հարժա, Ք.
1 Յունիս 1880: Եղաւտով Հարժեանք Պարտուար ՄՂ Կիլիկիան Մուսոյն, 15 Կիլիկի

զբոլի: Հնկերաժիւնը հաստատուած է երկու տեղեկայի՝ 1880-81 և 1882-83 տարիներու գործունէութեան ժամանակացիներէ կազմուած դարբաններու, կողմարձակներ, վերակազմութեան և գործունէութեան զարգացում ժամանակ՝ Միլոնի կողմէն, Վուլքեր և Նոմեր-Լայոյ Միլոնի Հնկերաժիւնը կիցելիով Մէլքի Քայրոյ Բարանի, 1947, էջ 55-57: Է հաստատուած, Վիլիամ Հնկերաժիւն Լայոյ, Լայոնի Լայոյ Լարբանարան, Լայոնի Լարբանարանի Պիլատոս Կոմար, լայոնի, Երևան, 1906, էջ 331:

Արեւելայ և արեւմտայ փոխառութեան գործընթացն ժամանակ, Բաժնի իր ճշգրտանք գրութեան ձեւ էր. «Երբ և՛ Պոլսում կազմուեցին զանազան ընկերութիւններ - «Արարտեան», «Կիլիկիան», «Կարդասիրաց-արեւիկան» - Հայաստանում ուսում տարածելու նպատակով, մագանի շատերը սկսեցին մտածել ի՞նչ հարկաւոր են այսպէս ընկերութիւններ, միջոց նպատակը միեւնոյնը չէ, անի լաւ չէր լինի եթէ շատերը միասին, կազմեմ մի ամբողջ և անի իմաստը ընկերութիւն:

Առաւելութիւնները իրատակի էին: Հնկերութիւնները կազմուած էին բարեգործական կիներներով, վրայ և արեւի արեւմտայնի նոյնատեսակներով: Բայց մեր հասարակութիւնը չգիտէր՝ ո՞ր մէկին նորից իր համագնակութիւնները: Բոլորը միեւնոյն ստաբիլութեամբ, բոլորը միեւնոյն նպատակի համար էին գործում:

Եւ, Պոլսի հայերը, որոնք անի մեծ յոյսեր, անի մեծ ակնկալութիւններ ունեւ մագանի, ուստիայից: Ինչպէ՛ր միջակայն օժանդակութիւնների կողմից, ընկերութիւնները մագանի: Կարիք մէջ ոչ միայն մեզ ինքն համայն գտնուեցան այլ լիակալ և կատարելի մեր փոփոխող, մանրից մէջ նրատարակուեցաւ որ ընկերութիւնները արդէն մագանի են ընդունելով «Միացեալ ընկերութիւն» անունը:

Այն ի՞նչ է մեծ մեզ անի:

Այն մեծ է մեզ կրկնապատելի մեր բարեգործական կամուրջ, և մեր միջակայն գրաւորութիւններով մագանի ընկերութիւնների ուժ և իրաւորութեամբ:

Մագանի անի մեզ համոզուած է, որ ուսում, կրթութիւն, օժանդակաւոր միջոցներ են, որոնք, թեւ փոքր ինչ ոչ, թեւ զանազակ կերպով, բայց վերջապէս կը հարին անի իմաստը ճանապարհ տանկանայիցի արդի մի ազգայն բարոյութեան հասնելու համար: Մենք համոզուած ենք որ Քիլիկիայի հայր դարձի մէջ արեւի գտնել իր վերամտութիւնը, իր բախտը: Եւ այն բարիքները, որոնցից միջին աւարտ գրելի էր հային բարբարոս Քիլիկիան, այն բարիքները, որ ներկայական դիպուածախան այնքան ժառանգար է շատամոտ հայերին, - հայի որդիները արեւի տառանգ դարձուեցան վարձակաւոր ձեռքից:

Բայց Քիլիկիայի հայր արարտ է: Քիլիկիայի հարստանարութիւնը այն ատորնան ըստել է նրա միջակայն գործիւնը, որ նա հաշի թէ կարող էր իր դարձուեցող կամուրջ, նպատակաշարժար կերպով տարաւ տանել, եթէ դրսից օգնութիւն չլինէ:

Ռուսաստանի հայերը այժմ պէտք է կատարին տանկանայիցի վերաբերութեամբ նոյնը, ինչ որ մի ժամանակ իրանց ուղիներով անում էին Հնկիստանի հայերը ամբողջ ազգի համար: Ռուսաստանի հայերը, բնակուելով մի բարեկարգ պետութեան իրաւաստութեան ներքոյ, միջակայն անի բարեխառ վիճակի մէջ են գտնուած, բայց իրանց տանկանապատակ կերպովները:

Հնկիստանի հայերը բոնեցին ազգի համար խոշոր կտակներ, նրանց փոփոխով զանազան կերպերում ինքնուրուց յազմարի դարձուեցան: Ընկալի կը լինէր, որ մենք կետեւիցնք նրանց օրինակին: Բայց մեր պահանջը համառ է, մեր խոշոր կտակներ չենք պահանջում:

բարձր օրինակ, այն ինչ նոր գրել սկսած, մինչև վերջին ատեններս անցավ անդադար կրի մղած եմ ընդդեմ այդ անմատչական, կամ անլի մըշյո՞ւ այն շարժարկան ուղղության դրամ կը հետևեր, ու հիմալ կարծիքս քննարկելու գիտ ամբողջաբար չի բարձր: Հին գրածներս բան մը չունիմ քոյս, բայց կը յիշեմ ճարտուններս, անոնց պատմությունները, ու ինչ գրեցի քեզիս ան է կտն մը:

Իր կենսագրությունը կառուցած է մեր ժամանակակից պատմության... ու այդ առիթն ուղղապես Լուսինայի կըր ազդեցիկ շարժարկան անմատչական էր: Երբ պատմություններս անհայտնալ ինձի գրել մեր վերջին տարիներս պատմության ողջի դրուակներ ես, առիթ կ'ունեմ այդ շարժարկան դեմը ողջ կրկնապատկերներն ալ ուսումնասիրելու Ա. Արփարեան, «Անցեալը Դեմքեր» Լուսինան, Լոր Յեանք, Գ. Կարբի, թիւ 5, 15 Մարտ 1900, էջ 88):

Վերջ պարզ պատմական, սեռականական պատմական վերջ գրի անկեղ, Արփարեան ներկայացուցած է Վ. Գարայ Պատմականական վարչությունները, որոնք Ա. չլինելու նկատմամբ է 1865-1887, Լուսինան էՖեհեթի վարչության ասպեկտներ Լուսինան Արփարեան, Լոր Յեանք, Ա. Կարբի, թիւ 5, 1 Մարտ 1900, էջ 89: Լուսինան ճանի անցողիկ անմարկներ կարելի է գտնել Լուսինան Արփարեանի Գ. Կարբիի մէջ, Լուսինաններ՝ 2877, 2880, 2881, 2884, 2885, 2886, 2886, 2886, 2886: Պատմական Լուսինան 2886-ին մէջ կայ շեշտակի ընդդեմ մը՝ սկստեմ իսկական ատենակառուց:

30 Բարձր Պատմական վարչական Արփարեան կրկնապատկեր Գարայ Ազգային վարչական: Իր յանձնարարի կրկնապատկերներն պատմական, վարչական Արփարեան Յովհաննէս էՖեհեթի, որ մը ինքնիշխան էր, կը վարել թոնի կերպով անդ յանիկ մար ինքնակ Արփարեանը: այլ պատմական է որ վերջին շարժարկ ասպեկտ մը կ'իջեցի անոր զեմքին Մարտ 1900-ի Լուսինան Լուսինան Լուսինան այլ մարտի, սկզբն Արփարեանի մնացող ասպեկտներ վերջը:

30 Լուսինան կրկնապատկեր Պատմական վարչական վարչական Արփարեան կը պատմական: 1884-ին կառուցարկայն մէկ օրարկը կը կառուցարկայն Մարտ 1884-ին կառուցարկայն կըր Արփարեան, երկու օրարկը յիշեմ վարչական ասպեկտ Արփարեանի կրկնապատկեր վիշ անիս կարց 33 տարուան Մարտ 1884 յոյսն 14 սկստեմ Պարթիոյ Հայոց մարտ օրարկը մնաց մինչև 1891 յոյսն 13: Այդ յոյսնակմէ Հայոցներն կըր իր նոր հիմնարկութիւն մը կրկնակ կըր, մնացեալներն յիշեցողներն պարտադրուկայն յոյսնիկ եւ Արփարեան անմարտի մը աշխատարկայն յանմնայ կառուցարկութիւնը 1896-ին Հայոցներն վերականգնարկայն յարկանելով Արփարեանի գոյութիւնն ալ վերականգնարկայն ասպեկտնակ կը կառուցարկը: Բայց թոնի մը անմն ան ալ զերկուցար, ու միւրերիոյ Հայոցներն անմնի մը կառուցարկայն օրարկը մնացի մինչև Միջազգային սկզբնարկութիւնը, որմն գոյնը վարչական կըր Մարտի իր օրարկը վերջնակմէ, փոխան կարկնէ Արփարեան: Կտոյ 1897-ին վերականգնարկայն Արփարեանի արտոնակից յոյսն Մարտի շարժարկայնակմէ անող յնաց: Եւ անիս միւրերն ճառարկայն եւ միւրերն գոյն կըր օրարկը 1897-ին ի վեր յոյսնակմէ արկայնակմէ վիճակի մէջ կ'արկն Մարտ Արփարեան, Վ. Գարայ Պատմական վարչական Մարտ 1900, Լոր Յեանք, Գ. Կարբի, թիւ 5, 1 Դեկտեմբեր 1900, էջ 205-207):

Մարտի վարչական շարժարկայնակմէ մարտի Լուսինան Պատմական յարկայնակմէ կըր անմն այս մարտի: Արփարեանի վերականգնարկայն մէջ... Արփարեան, այդ օրինակմէ, շատ կարկնարկութիւն չէր տար ինքնի վարչական ու թի կառուցարկայնակմէ: Լեցուն կը գա-

դախարձերով, և իր նպատակախոն էր զամեն արտասյայել, տեղոտամ, տիրապետամ՝ պաշտօնի ունիլ և հեղհակամ մղումներով, իր գրիչը են առար առնոց գրածից դարձնել ի՛նչպիսի կարիքի նյութին լավ պարզ, գրեթե արհամարհելով:

1896-ին Պոլսէն փախչելով երտգու գալն ևսրն է որ, երբ սկսու ինքն ալ *Արքայի սոց. ձրանի* ընթերցող մը դասնալ, փոխեց իր գրելու մեղ և արտադրեց արուեստի տեսակետով առաջին իր գրածից, անից ճեթ լիզուով, անից մուրք ճեթով:

...1899-ի վերջից, Արփիարեամ, ուրիշ ճնշակեամ գրծիլներու հետ, կը մտրակալուէր ու բախու կը դրուէր, և մաշախեամ կը փախչէր Փարիզ: Ատն մը *Մանգո-ը* կը գաղտնի:

1891-ին, Արփիարեամ բախումն եղիլն թիչ շտալ, Յովհաննէ Շահնազարի հետ, կը ինքնուր *Հայրենիք* գրարեթրք, ուր *Արծեղ-Մանուկ* սկստամ հայ գրական ու համարային կեանքի վերանորոգման շարժումը իր գաղարկակետին կը հասնէր:

Շահնազար իսն կը թերէր ոչ միայն ինչ փաստարանական առարկելին փաստակալ գրածը որ կարելի կը դարձնէր թերթին հրատարակութիւնը, այլ և չղտու, պարարող հրատարակարի մը գրիչը, որ յայտնութիւն մը նշուէր:

Արփիարեամ կը շարունակէր իր համեղ քրոմիլները, երգիծական էջերը և ազատաշունչ հրատարակարական յորտանները (ազատաշունչ ինչքամ որ հետզհետէ խտտաղոց համիտեամ գրարձանութիւնը թիչ կու տար):

...*Հայրենիքը* դարձաւ ամեն մտրվորական թերթը զոր միջիւ ալ առնն ոմնեամ ըլլար Արմատաւորութիւնը, ազատեղու տիրապետութեամ տեղ դրու մտարակալմաներու տիրապետութիւնը, զարգացող բնաշարակալման ուղին, գեղեցիկ գրակամութեամ տեղ տարածեց մտրվորութիւն թիչը հաւաքում մէջ, նպատակեց կազմելու մտարարտարութիւնները զերծութիւն սիրու, ամենգեղով ուղարտող հասարակութիւն մը, որ հետզհետէ ընդարձակուող ու հասարակարձուող ուր սկստի գամուց երկ աղտմուր շարք մը չաղ առնն ինչ տակնուկալ ընելու (*Յագսեան, Վեհաճ Քաչարեան մ. իր Յարեղ, Փոլսոյ, Գեղեճեթեր 18, 1970, էջ 20*).

Արփիարեամ *Հայրենիքի* վատարկն մէջ կը տեսնէ այլ բանիչ ճաւ Ան, արտարարուէրով մամուլի գրական թիչութիւն մամուլ, կը գրէ: «Կողոյց հայերը պարիկուց գրարար տրվելով ակամպիւն կը լիզուի հոլովումներով, խմբարտումներով, դարձումներով, որոնք բնական չեղելից ընթացիլ լիզուի մէջ, իսկ գրութեամ մէջ ալ կարծես անբնական ինն երկիր: Պոլսեցիներու գրարարի այս հակումը գլխաւոր պատճառներն մէջը նշու աշխարհարարին գաղտնազտութեամբ: Որքամ գրող գրեց այնքամ ալ լիզու Պոլսո: Կամուտարութիւնը մոր սկստմէ է մտնել, տասնակ տարիլ ի վեր: *Հայրենիքի* հրատարակութեամբը սկստմարութիւն նշու մտրվորակ աշխարհարարի մը հետեղու գաղտնալից: Իսկ Կովկասի հայերը մտրվորակ ընթակամութիւն մը ոմնն արդէն: Թիլիսիս ո՛ր թերթն ալ առնէր, Կովկասեամ ո՛ր հեղեճակութիւնն ալ առնէր, ամենն ալ ընթակամութիւնը միմուրնն է:

Կ. Պոլսոյ գրողները իրենց մոր լիզուին կազմակերպութեամբ մէջ գրարարի արակցութեամբ շատ ղեմեցին, թայց ուղիակի Հայաստանի մտրվորութիւն թարթաղ չկուցամ: Կովկասի գրողուց ուղիակի Հայաստանի թարթաղ տրվելու, թայց գրարարին հետ մնալու (*Արփիարեամ, Փաստարկներ, էջ 70-71*).

Արփիարեամ *Արծեղ-Մանուկի* խմբարարութեամբը մտրվորակ էր և *Հայրենիքի* վատարարութեամբ մամուլի իրողութիւն և մամուլից չաղեկան տրվելու թիլիսից կը հաղարկէր *Արփիարեամի* իր *Փաստարկներ* 201-206, 209-212, 224-226, 272-276, 279-286, 286-րդ էջերու իրողութիւնը:

Ներկայացույց ժամանակաշրջանի գրառելի երկաստղերին մէջ՝ նորեակ բա-
նաստեղի Վահան Մարչեզեանի երկուսի էլ օգնելով: «Այդ միջոցին կը հրատարակու-
ին, իրրի գրականութեան բանակիցին, «Վարչեմի», և «Կրօնից» օրաթերթերը և
«Մարտի» գրական շաբաթաթերթը, աշխատակիցներուց ակամայաբար գողցնելու և
տառամբալուր սկսնակներու: Գրականութեան նորից այն ատիկան սիրազետող
էր Կ. Պոլսի մէջ որքան այդ շրջանին, նոր շարժում մըն էր ան, որ կը գտնուէր անոր
ազգային զարթունքին նկատ, և այդ շարժումին գիտարդ ունկնդան էր, Թ. Ըաննա-
զարի և Լ. Մաշաբեանի հետ, Արփիայ Արփիայեան, իր օգնակցութիւնով զիր բր-
նան «Վարչեմի» խմբագրութեան մէջ, որ ժամանակաշրջանը դարձնէր Եր մըր ասո-
չին յեղափոխականներուն և օրտան ամենն սիրուած գողցնելուն (Էմիլիան Թ-
րոյ...): Յուշանոտեան Պատրիարքի Տրոփան Երփիայեան, 1882-1884, Քաղաք, 1927,
Փեղարտեստական Հայ Եզարան, էջ 34):

31. Զեհարայի վկայութեամբ, Արփիայեանի «Նշաններով» վատիւր պիտի զլայ մըր
մէջ, իր Օրտան կեանքերովը աստիճին ինքն տանելը, ժամեմըր գրականութիւնը ժո-
ղովորդին, փոխանակ ժողովորդը ինքնու անխախտ գրականութեան մը անմատչե-
լի բարձրմանը (Քաղաք, 1882, թիւ 3090): Իսկ Լ. Մաշաբեանի կողմէն ներկայանալու
կու. այս Օրտան կեանքը շարժելու, որոնք սկսած էին Արփիայի 1884 թիւ 165 միջին
1888 տարին, շարունակուած ժամեր մէջ 1887-1890 տարիներու ընթացքին, իսկ ասիկ
նորը Հարչեմիցի ու Եր մեանցի մէջ ցանցաւորութիւն (Լ. Մարտի Կ. Մաշաբեան, Փառ-
ժուրիկ Երփիայ Եր մեանցի Կրօնականութեան (Կրօնականութեան Երփիայի միջին մըր Օրաթի,
Վեհայի մ. Շաբաթ, 1883, Կտար Կ., էջ 428):

Գրականութեան գաղտնիկան սկսած այս անկարգիներուն ժամին՝ Պատրիարքեան-
եան կը գրէ. «Սրբնից» օրաթերթի բարձրմանը և ոչ մէկ այնպիսի ազդով չի հա-
նում, որքան Արփիայեանի «Օրտան կեանք» ազնարհները, որոնք տալագրում էին
Հաղպատի անորակութեամբ: Դրանք փաստօրէն կիսագիտութեամբ անտեղա-
գործութիւններ էին, որոնք արժարժում էին բազարական հարցեր: Դրանք արտադր-
ում էին Պոլսի ժամանակակից անտեսական, բազարական և ազգային կեանքը: Ո-
նը միանգամայն ինքնուրու էր: Հրատարակ լայտաբանում կը այդ բազմազան եր-
տքները ներկայարարելու համար ընտրել գրառչ պատմաբանու (Լայ Եր մեանցի
Կրօնականութեան Պատրիարքեան, Կտար Զորարդ, Հայրական ՍՄԻ ԳԱ Կրտարարչութիւն,
Երևան, էջ 878):

32. «Շողովորդներ» «Շրջակ», 1905 թ. 1, 5, 1906, թ. 1, 1907, թ. 6, 8, 9, իր գրական, ըն-
կերային և բազարական կեանքի յայտնում փոփոխում են նորութեամբ օրտան մեծ-
նիցու ինչպատակին: Առանց գտնու գրական բնարարական կեր ըլլալու, անոնք ան-
կեղծ ու զգացուած շեշտ մը ունին, անորչիւրեման յարգանք մը անոնց՝ որ օգտակար
ժառանգութիւն մը մատուցած են իրենց ազգին, ու ինչպէս իրարմ գրտան՝ կը հանգչին
զանազան վայրեր, ինչու խնամուտ ու գործարարութեամբ: Ինքն կը ցանկալ լայտ-
նու պակասը այդ գրտա սրտին, ու կը պիտ ծաղիկ անոնց անշուք ձողցնելին վրայ
խօսարի մը, տեղի մը մէջ մշտնջենարդիւ համար անոնց գործն ու ինչպատակը, ժոռ-
պումի իսկական մահն փրկելու ազնուական գաղափարով (Էմիլիան, էջ 427):

33. Պատրիարքեանից տալագրային ինչպիսիական կեանքը արժանաւ զլայ մըր է, բայց ի-
րականութեամբ մէջ՝ ան կը ներկայացնէ երկու հակընդէմ տարրերու ժոռանկար-
ակ, պայքարը (Յեւեղայ, էջ 962): Եր մեանցի՝ Արփիայեանի յրատան է Լեւոնակի մէջ

բաժնից (Կ. Պոլս, 1894, 130 էջ), Մանուկ Մեջք Մարգարյանի մասին իմ համ Ազգայնական Համայնքի մասին (Կ. Պոլս, 1894, 73 էջ)։

40 «Տիեզերքի մասին պատմությունների գրքերին ծանոթ» այլ անգլիկական լինելու հանդիպում։ Պանջ Օթմանի գրությունից հարցազրույցներին Արմեն Պարո, միտիկ հրատարակչական գրասենյակի տնօրենի ցուցանիշները և Վերջին պրեստիժային ծանոթ Արմեն Պարո, Արցախի Օրեր, Հայաստանի պատմություն, Ռուսաստան, 1948, էջ 94)։ Մինչև «Տիեզերքի մասին պատմությունների գրքերին ծանոթ» «... թույլատրելի են անհատներին որոշ քայմեր և պատկերներ հանաբանելու համար։ Այնպես որ, որոշ անհատներին և մեծ գրքերից որոշներին կ'ուղեն։ Մեր տակադի քաղաքում մեծ են, տակադի վերջին համապատասխան շտաբին (Ս. Բուսիանի համայնքից իրականացրած Պանջ Օթմանի, Պանջ Օթմանի, 1905, և 18 Մեղակներ, 1905 թվականի համայնքի մասին էջ 243-243), ինչպես նաև Ս. Բուսիանի 11 Հեղակներ 1906 (Ս. Բ., էջ 201, 202 Փետրուար 1906, 10/22 Փետրուար, 1906 թվականի համայնքի մասին էջ 200, 270, 280)։

41 Այս ծանոթ, Պրոպագ, իր, No 8, Մայիս 1906, էջ 1, կր գրվ. «Այսպիսի վիրայից թիրեքի մարզում։ Այսինպես մեծ են ազդում են Յանիսի 23-ին (Յ.ա.) երկրորդ ժամը 9-ին, և Պարոն դաշնակալները գրքերին նշանադրում ԱՄՏՆԻՉ Պրոպագ թիթիթիթիթիթի։ Մասնից մեր ի մաս է։ Այսինպես պատ են։ Ժողովրդի ոգևորությունը անսահման է։ Այսպես է նշանակում թիրեք կառավարության արտադր. կառավարչական շրջանների մեջ ընդհանուր յուզումը։ Մանրամասնորեն մեր համայնքը։

«Թիրեքի մեջ կը սպանումը՝ հայկականներն են ազդում և վճարում կոմիտեի անհայտան շրջանին մեջը, հայկականները կը կոտորեն իրենց վերադրում այդ գրքին։ Կայնականներն և, Պարոյ կողմնակալ կոմիտեի ք' մասնադրույն և ի՞նչ կառավարչական իրենց կը կարող է հայկականներն ստույգի և ապագայում իրենց պնդումը, դիս պիտի ապագայումն» (Պանջ, Կատար Ա., էջ 220)։

42 Պանջի կյանքի կենտրոնը՝ կարող է իսկական անհատական ծանոթ պատմություն անհ մը մյուս է ազգային շրջանին մեջ՝ Պարոյական ժողովի անհատական, իսկ Ս. Բուսիանի Արցախի Պանջի համայնքի մասին էջ իրականացրած Պանջի անհատական և այլ Պանջի Արցախի անհատական մասնադրում է 1902 Ապրիլ 21ին (Արցախյան, Պ. Կատար, Կատար 2007)։ Իր անհատական իրականացրած կը հանդիպելու նաև Կատար 2008, 2008, 2076, 21194 էջ)։

43 Պարոյական ծանոթի և պատմական գրականության մեջ գրական գնահատական արժանապատվություն է նշանակում Ներսիս Վարդապետի (այսպես նշանակում) մասին։ Քվիթի (1890) և Մուշ-Յարսի (1890) ընդհանուր գնահատականները, Պանջի շրջանին, որտեղ անհատները գործունեության համար, իրենց ժողովրդական հովի, նա տանից քանակալ կառավարություն կողմից կրեց անմասն հաղանաբ, և վերջին տարիները անհայտան քանակալ, որից ազատուց միայն վերջին ժամանակները [Վոլոդյան] պատրիարքի և երտական դիպլոմների ազդու պատմությունների շնորհիվ» (Պրոպագ, I No 13, Մեղակներ 1906, էջ 8-9; II No 13, 15 Մեղակներ 1906, 15 7-8)։

ընտացու: Հայերն լեզուի այդ ուսուցիչը բնի կրթաներն են: շատ հինուս, բայց եւրոպական ազդեցութեան յինքնակեցուցաւ, գործնապէս ցոյց տեսաւ, թէ հնարատր է հայկական անարատ ոճով ալ գեղեցկօրէն գրել:

Տանի տարիէ ի վեր նոր երեսասարդօրէնը կը ճառարէ, թէ Հայաստանի վիճակին բարեփոխանք համար Արեւմտեան Եւրոպայի վրայ մեր յափազանցօրէն յուսադրութիւնը, հայ ժողովուրդին մէջ օրը օր կը տկարացնէր ինքնօգնութեան գաղափարը: Ժողովուրդը այրերը Լոնտոն ու Պոլիս յառած օտարին վտերեանց կը սպասէր, ստանալ ինքը իր վրայ գրաւու: Հարկ էր ժողովուրդը ցնցել, անոր ինքնացի՛ թէ բոլորէն բարեկարգութեան պահանջուած պահուն, մնալ ալ մեր ձեռքով գործարքից շատ բարեկարգութեանը կրնայինք ունենալ: ...Հայաստան իշտատ էր, բայց եղբանք՝ էլ էին Պոլիս սպողո զայստանցեցնէրը: Ի միջի պոլիտիկաները ամենց ցանկը չէին կրնար անօրի: «Մասիս» այս ճառածուններով տողորտած, տեղեք որ Պոլիս սպողո զայստանցի պահուցութեան՝ դարձան: Կեանքը իր անբող իրականութեանց մէջ ցոյց տրուի արժանուս հայ աշխարհին: Մեզան Վերանալ Հայաստանէն կեանք էր տղայութեանը, միշտ յարարութեան մէջ կը մնար պատմութեանը հետ, ուստի թալանաւորեանք էր անոնց կեանքին, գանաւան միջոցաւ վրայ իրատարակած յորտածներով ալ կրնայուտ միտք մը փայլեցնուած ըլլալով: «Մասիս»-ի խմբագրութեանց գանձիկա էն մեծամաս գրաւուր համարեք, հայ ժողովուրդը դարձանք իշտատութեան պատմութեանը տակն ու վրայ ցնցուտ համար, նեւտարտ իրել խմբից՝ աղտուստ կեանքի մը պատկերացումը մեծ գծերով: Հրանդ՝ «Մասիս» յարարարքից 1888 Նոյեմբեր 28-ի թիւին մէջ կեանքը իր առաջին յորտածը: ...այն Հարար օրը որ այս առաջին Հրանդը գարքեցաւ, ...յառտան հազար պորտանակ պահուցութեանը ինքուան թէ իրենց համար խորհող ճարել կան, իրենց համար փափախող գրտել կան: Վարքեան ու պոլիտիկն կը միանային:

...Իր աշխարհաբարը այն է որ կեանք կը տիրապետէ իր Պոլտը, ուստի Ի, Մուրքից ից իայոց մատենագրական լեզուն: ...Պահպանուած կեանքէն յորտածներու շարքը անշուշտ, յառաջին օրերու մէջ, հատոր մը պետի կազմէն, իրեն Արեւմտեան հայոց տասնութներորդ դարու վերջին գրական ու պատմական կեանքին յիշատակարաններէն մին: Այլ հատորը պետի մնայ դասական գործ մը, Ի իր գեղարտեսական յատկութեաններով միշտ պետի կարդացուցի «Արքիպիան», Փետրուար 2, էջ 128-130, 137-138):

Արքիպիանի Ի Հրանդի յարարարքից 28-նոյեմբեր 28-ին Հարքից իրտակն Ի Մասիս-կակից Եւրոպեան կը գրաւէ: «Մասիս»-ի խմբիցը գրտար տարածուցներէն մին Ի անոր ամենէն: Խամբուն տարածուցը «Հրանդ»-ն էր, Ի Ե Ե, ինքի համար, թալանկան էր որպէսզի կակած ունենայի այդ անրատամութեան լրջութեանց վրայ, որպէստես Ե Ե Ե ունեցած էր շատ մօտէն ճանչնալ «Հրանդ»-ին մկարագիրը: Երբեք յպետի ճոճամ այլ գտնիկ ու ծիծաղիցի մարդուկին Ե Ե Ե օրը ունեցած տեսարան: «Հարքից»-ով փարսա կը վատուցին կոր, կը գոյեր կակարմիր ելած, անազին փարսա կը վատուցին կոր, յարակիցը իրենց վրայ, կարքեր այլ թեքքին վարել որ իսկալուստ է արդէն, «Մարիկ»-ը «Հարքից»-ին տեղը պետի քան, Ի հազարատր քամանքերնը պետի ունենամք, բոլոր դաշնակցականները մեզի Ե Ե Ե պիտի ըլլան...: Մերձեցի այդ արտուս հաշիւին մարդը ըլլալ...

Այլ օրէն մէկ երկու ամիս յետոյ էր որ մատնիցի պատմութեանց մշտեղ մտտեցաւ: Հրանդ վերջին պահուն, վերջին մէն մը ունեցած էր Արքիպիանի: Ե Ե Ե, քցնով խմբիցը մը արքի, ան կ'ազդ որ «Հարքից»-ի մէջ ազդ տակն օրփիլի մատն գրտուցի մը որան ետիմանէ էր թիպիներէն յոտեց: Արքիպիան միտած էր կա-

տարակն լրտեսի մը արդ, ասոնց շարք մը լիտոյ Հրանդ Գրոյց հանց թէ Քրի-
ստոնէի միջոցով ձեռք ձգած է Արփիարեանի հարցաքննութեան բոլորը, որոնք
կ'ազատուանին թէ Արփիարեան մտնում ըլլայ «Լաիկալ» Տառնանը, Տ(որոյ)ն
[Մարտին] Քրիստոսեանը, եւն.:

Երբ իմացայ Գրոյցը որ կը ձգուէր մտնել Արփիարեանը, գտանքով բոլորեցի զայն
կտարարակ հանձնելուս դէմ: Հակառակ իր բոլոր ընդունիմներուն, այդ մարդ մը
մէջ ամենն նշանակալից դերերն մէջ կտարարած էր, Միջնակ Շնորհաբանաց
գիտաբո ինքնաշինելուն մէջը եւ «Մշակ»-ի Հայկազն կեանք էր, կրեւորեալեալեան
ժողովն մէջ կ'անդամորդ կտանկերեան դէմ յանդուրն պարտաւ մտած էր, «Լի-
նց»-ի եւ «Մարտին»-ի յորտանմիտուն մեր մամուլը եւ իր մամուլը վիշտաբոլոր-
մեղն մէջ կ'անդ էր, եւ: Հանձնապահն հետ, կ'անցնէր էր «Հայրենիք»-ին, ամեն
գալ զգացի երբ տեսայ որ մեր ժողովուրդը, անձերիկ դիպատաւորեանը, բնա-
կան կը գտնէր որ թան տարի իր քաղաքակ հանձնաբանը վայելած ու այս բոլոր
գործունէրինը կտարարած մարդ մը գիտակցի դաւանան մը, փորձում լրտես մը
կ'անց ըլլայ:

Շատ զգացի որովհետեւ մտածեցի թէ մեր ժողովուրդը խորապէս անբարոյացած ըլ-
լայտ էր որեւմն՝ ցանկ որ ամենն սիրում գործիկներն մէկուն սքալարծ մը ըլլա-
լուն կարեկորիկն մէկ օրն եւ ատանց դժուարութեան կ'ընդունէր: Շնորհ Արփիար-
եանին մերցն կ'անցըր գիտել թաական եւ ան հերիք էր այդ Գրոյցը յանդիտու հա-
մար, ժամկալ ու պարզակ կ'անցըր մը կը վարէր, միշտ թափախած հագուանկեղով,
միշտ զգաւոր պարտաւ, եւ իր միակ գտարեւորինը, միակ հանդիպը, միակ կ'իջրը իր
ազգային գրական գործունէրինն էր, որուն կը նուիրէր իր բոլոր ժամանակը: Ի՞նչ
պէս կարելի էր ատանց համառայեցնել Լաիկ փառչարն լիցում ամուսկան մը առ-
նող լրտես մը հեղափոխն հետ:

Քրոյցը հանձնելուց զայն կ'ուղղէի ոչ միայն Արփիարեանի անձին դէմ, այլ ամբողջ
«Հայրենիք»ը յտարիկն դէմ, եւ միանգամայն ամբողջ Հնչակեան կտանկերեան դէմ:
Այդ միջոցին Հնչակեան կտանկերեանը միակ առիթն էր ու կտանկերեան էր Տառ-
նանային ինչպէս նաեւ կտարարակ մէջ, եւ մամուսանը Պրոյցը մէջ, Արփիարեան
մարդիկ, հետաւորն ու ինքն ալ կտանկերեանը, Պրոյցը յայտնակերական կարիկները
ամենն անկի մեղոյ մարդ էր, արարակով Արփիարեանը, կ'ուղղէի կտանկերեանը նաեւ
Հայրենիքը եւ Հնչակեան կտանկերեանը (ԵՂՆԵՐԻ, Արփիար Արփիարեան, Մե-
մորան, 1901, թ. 2):

Պրոյցին խորագրութեան գրած համակնն մէջ, մտաւորեան կը փոքրէ ինքնից եւ
կտանկերեանը Հնչակ գրակցի կրեւորեան-Արփիարեանի զինքն. «...Հայրենիք»-ը ան-
բարոյաւտ նշանակալ: այնքն մեզ դէմ գնեցեալ եւ անոնց հետ յայտնակերական, կամե-
նակով Հնչակեան փրկելու ասոր դէմ տարածում լրտես մը յարամտորեանը վիշտա-
բոլոր: Կրեւորեան-Արփիարի խնդրն կ'ուղեմ որիչ գոյն տայ եւ մեզ ալ մէջը կտանկ,
քաջ մեզ ամեն զանր ըրեմք մեզնի եւ վիշտը թալ կտայ որ մը կ'անցով, որ ատանց յայտ-
նիկն ինքն յար անպատեկն մէջ (Մեմորան, Հատոր II, էջ 242-243): Պրոյցը Հատորան
է, թի. Կրեւորեան (Հրանց) էլ՝ արարակաման Պրոյցը յայտնակերական ոչ մէկ խնդր եւ
ոն է մամուսակերին եւ հետաւոր պատախանաւորութիւն չէ ոնեցած Լաի-
կակերեան Պ. Կեղո. Կոմիտէի գործերուն մէջ (Մամուսակ Պրոյցին, 16 Յնդակե-
րի 1880, էջ 87):

Վերաբերեալ անպարտաւ յարամտորեան կարեկորեակ զարգ. ուրից կը միակ ըլլայ գա-
տարարակութեանը Մեմորան Կրեւորեանը. «...Ինչ զինքը կը տեսնում յատարանն մեզս,
իցր հաւատքի ու տարակերի մարդկային արման մը: Դեռ կը լսեմ իր թնդմանը

ճայնը, որ կը պաշտօնէր ամենա... Սեղանին դէմ կեցած իր պարզութեան եւ ճարտութեան մէջ, ճայնը խորովի եւ յուզումն ճրկեալապ, Սեղան կ'ընթան արտօնէ մըն էր անոցը, որոնք քանցը յայտնէ կը բացուէին ու մենք սիրտնցով կը դիտէինք սերունդներու կիտում մտաւոր յիշատակարանները... (Հարկ է ժողովուրդէ ընել, թէ ներկայացուած նախաձեռնողը՝ Հայեր, սահմանագիծայ տարիքի մը կրտսէ իսկ պարտաւորութիւնն են - Տ.Տ. - Եզրուարդ Միտիլիան, Եւրոպայի մէջ, Ա. Հասար, Կրտսէ պարտաւորութիւն Քրտաւարդ Ստուպոյեց, Ստուպոյեց Հիմնարկ, Վեպար Արժեանք տարարան, Եւրոպայ, 1975, էջ 67-68):

66 Աւետիկ Լաւրեանցի կտակ է Կ. Պոլսոյ մէջ Վանկապետի անկախութեան ներկայացուցիչը, ինչպէս նաեւ նախ յարգելի ՀԵԳԻ ներկայացուցիչ՝ Եւուստիանի գործակիցներէն մէկը (Չիւան, Հասար Ա., էջ 243):

67 ՀԵԳԻ Հեռ Արժեանքների յարաբերութեան մասին՝ Եւուստիանի 1 Հոկտեմբեր 1906 թուականի նամակով, Կ. Պոլսէն կը տեղեկացըր Պոլսոյի խորհրդարանին «Հայկազն» ալ չափ ու սահման անպա չնորհի Պոնտիկի, որի քրիչ բռնած արջու պէս պարտաւորութիւնն են Պոնտիկի շնորհիւ կրտսէ մերթնման յայտն անտան մասնաւոր: Սիւ շատ գաղտնիքներ չնորհի Պոնտիկի, նոյնիսկ մեր Պարտաւորութեան զինարանը Պոլսի քաղաքակի վրայ է:

Օճայիցով այս ամենով ժողովուրդ մէջ «Հայրենիք»-ներու դէմ գաղտնիք ալ չափ ու սահման չունի. քրիչներ կը պատռուին, կ'արժեւորին կարգաւ եւ շատերը չեն կարողար ու չեն անմերթ (Չիւան, Հասար Ա., էջ 246):

Նամակագրողը՝ արտաքին Մեքէր անարարութեամբ, 29 Հոկտեմբեր 1906ին, կ'ամբողջացնէ իր տեղեկութիւնները՝ «մենքու Հայկազն»-ի հաստատում է իր անկ արդարացնելու համար (որովհետեւ անոցը Պոլսի վերջերս կը խառնէ, որ ինքը մասնակցի է): «Հայրենիք» լրագրող անոցը շարքերու մէջ կարողացան, կը պատռուէր եւ կ'ըտուէ, որ խորհրդարանը, Արժեանքներու մասին է եւ շատ լաւնոր: Կ'ըտուէ միջեւ իսկ, որ Արժեանքը իրեն յետեւ դրամ է եւ իր ճայն իսկ քրիչը (Պոլսոյ Արժե) կատարում է Արժեանքի որոնումը, որին մերթնման եւ բարեփոխում էր կատարարութիւնը եւ Լաւրեանցի Արժեանքը իր մասին տարածում լրագրողները Վաշինգտոն, որ իր քիւստի անոր ուզումն են փոքր «Կաշնակապետ» ընել, թայ ինքը չէ համաձայնում եւ մնացած է Հիւսիսային, որով իրեն հետ «Կաշնակապետ»-ները քշանաճած են եւ այդպիսի ծանր անբաւարարութիւններ տարածում են յարգելի մէջ, որ կատարեալապես ստու է: Ըստ շարքերի շատ վաղաքէն է զինուորի թոյլ, տկար կողմը գտնել եւ իր զենքը այն կողմը ուղղել եւ յարգում էր այս շինում մեկնութիւններով Պոնտիկը ծանուցի, որն բռնած գործածել չէր գործածար, որ Հիւսիսայինները միջեւ իսկ պզտիկ յայտարարութիւնով փորձեցին արդարացնել Արժեանքի անկ եւ փրկել անոր պատեր, թայ մտնէ յարգելու: Անա՝ քի ինչու Արժեանքը զինում է եւ կը գրգռ իր արժե մէջ գտնում Հիւսիսայինները «Կաշնակապետ»-ներու դէմ (Կոչ, էջ 30):

68 Արժեանքների յարաբերութեան մասին Տաւրուսի անկախութեան գիտն մասին՝ «Ստամբուլ» լրագրողները, գրաւելու ներառարարութիւնը անտան անտեղ, անտեղան, անապատան կը մնար: Գրաւանութիւնը չէրտու անպարտաւորութիւն խորհի քրիչը մը, որոն խորհրդարանը հանրային մտքը կը շատար ստանդարտը մղել, իսկ ժողովուրդը հետո պահելու համար գաղափարական քրիչներու փորձանքներն. ուղ-

վաթի եղբայրական լոյսն առայնորդի ուզեց, անբախան համարելով իրասուն պազուն պատրոյզը, ազգին այրեց հաւկորդը: (Անկախ ճարով երիտասարդ գրողները արտոր գրականութեան սիրատարներու մտաւորական վերանմուծի գաղափարին նուիրում, որոնք բազմ էին մնացիւր, յորմէնստ կեանսնակ Մատթոք ան յէր հրատարակուեալ, այդ գրողները նորն իրենց եղբայրան մը գտան Հայքներէ մէջ: Արքիպարեան, Փամբուկեան, էջ 181-184):

60 ՀԾԳ Կ. Պարոյ Կեղտնական կամակէն սպառնալորք ուղարկուած էին Պարոյ Հար կական Հայքները Արեւիկը եւ Յիլիոյն Քիլիկիոյ խմբարարութեան հրատարակութեան տնօրէնական գրադար: Կրտսեանցով (ԿԾ. Իւստիանի կամակէնը Վերջականի խմբարարութեան, Յիւան, Հատար Ա., [անտարգալի], 13 Հոկտ., էջ 220): Սպառնալորք կ'ըլլէ:

«Կ. ՊՕՍԱԻ ՊԱՇՏԱՎԱԿ, ԿԵՊՐ, ԿՕՄՏԵՆԻ ՎԵՐՈՇ
Կեղտնական կամակէն իր երկի ճիտին մէջ քաղցրով ազգի սոյն տազմադարի վայրկեանին ճայրատարարիս հայ քաղցրութեան ազգակործան ընթացքին քննութեամբ եւ

Կատեղով որ...քաղցրը ճանտի բարձր կոչումին յնասայիլ զատ, կտաւախութեան ճնորդ անարգ գործից դարձան գոյութեամբ վնասակար կ'ըլլայ նայկական դատին:

Կատեղով որ...քաղցրը, առանց իր կարծիքը յայտնելու սուրանական բոլորովին տաւայոյ պաշտօնական զեկուցումներն ու թնջարուած յօդուաններ հրատարակելով կը ճորտեցնէ ու կը խարտ արինտու հայ ժողովուրդը ու կը ճզատտ հայկական դատի խեղդուեալուն:

Կատեղով որ...քաղցրին գոյութիւնը արտա մըն է հայրութեան ու իր ընթացքը դասանալորին է՝

Որոշեց:

ա. Վաղարշն սխեպ անպայման դարձանան դատաւարտել ... քաղցրը:

բ. Մանով պատժել այն տնօրէններն ու խմբարարներն, որոնք համարակէն մէջ որոշումին հակառակելի կամ կտաւախութեան յանձնելով սոյն պաշտօնագիրը անոր օգնութեան դիմել:

Ն.Յ. Պաշտօնագիրը կարդալ վերջ՝ որնիկ հետեւեալ հասցէի՝

L. Koolle 15, Augustus Rd. Hammerstein, W. London:

եւ քանի որ Հայքներէ խմբարարական Արիւիւսեան սոյն որոշումին յիմանկերպիլ զատ՝ «մակ» ճարեց ու բշխանեց այդ պաշտօնագիրը յոյր յերախոխական ճարմինը, կրկնորդ՝ յորտրեց՝ միս երկու խմբարարիւնները հետեւի իր ընթացքին, երբոր՝ վերոյիշեալ պաշտօնագիրը յերկնց ցոյց տրուած հասցէին, այդ հարտրեց իսկին ոտականութեան:

Իստի Կ. Պօզի Կեղտնական կամակէն 23 Նոյեմբերի 115 ճառին մէջ, Կատեղով որ Ա. Արիւիւսեան ջանադիր եղան է արգելք ըլլալ Կաշմակցութեան օճիտի մը որոշումներուն:

Կատեղով որ Ա. Արիւիւսեան խօսքով ու գործով բշխանան է յերախոխութեան յանձնի Կաշմակցութեան Կ. Պօզի Կեղտնական կամակէն:

Կատեղով որ Ա. Արիւիւսեան եւ ոչ մէկ մտնացուցել պարագայ ունենալ զատ, մէկէ անկի ճարն յերախոխական յանցանքներու մէջ անբաւատարմութեամբ է արգելն (Ա. Արտմիլի դիր կատարած է 1890-ի յերախոխական գործիւններն մկատմամբ: Բ. Սեպտեմբերի ճամբօր դեպքերուն առան Նազըմի դրմամբ փորձան է եկեղեցիներն

ապաստանող հայերը դուրս չեկնելու յոթօրե՜ս՝ ապստամբներ ցոյց տալու համար անոնք՝ Երուսաղիմ աթոռ, այդ մեղադրութիւնը կը ծանախայ այն յարակից պարագաներով, որ նոյնքանա՜ստ հայերն յայտարարութիւններ ճզտած են Քերտի կնիւղեղին թակը ըտեմներու յատուկ մերձաւոր սեննակէ մը: Գ. Պարագրիս եղած է դասակներու խմբակի մը որ՝ ստիկանութեան խորհրդով եւ արակցութեամբ ծածօր յիշակալան գործիչներ արտօրելով կամ Երուսաղիմ խրիզով կը շանայ ջրասով Գոյի յերաժեշտական ումերը:

Որոշեց անյայտով ի գործ դնել 13 Լոյսերիի պայտանայրիմ ապստամբաց, ծանախան պատմի ներարկելով Ա. Արփիարեան եւ վերջին գործադրութիւնը յանձնեց ԱԵԻ-ԱԱԻ՝ նշանակուելէ անարկիչներուն (Յաւերուտ Գրգոյսի, 15 Դեկտեմբեր 1890, էջ 28-29), տն՝ հանձն.՝ ծանախ.՝ 4:

60 *ՎՄՅիցո ստորագրութեամբ, 10 Լոյսերի 1896 Քաւակի ծանախը կը ծանախան: Վերջին վերջնապէս եւ ՎՄՅի յիշատակութեան եւ պատմանայրերը Լոնտոնի ծանախիմ ուղարկուած են թայց իրք հայրմիջեմաները համագած են վերջն, որ կարծադրութիմ տարւ չէ. իրենց ալ ուղարկուած էր, թայց իրենք ընտ կարծադրութիմ շտտիմ, ուստի եւ այսօր կրտարակութեան իշխուլ ընթերցը» (Գրեւտ Կատար Ա., էջ 265):*

61 *Այս միտքը կը ծանախան: Վերջնապէս ստորագրութեամբ Գոյիմէ գրուած 8 Լոյսերի 1896 Քաւակի ծանախի. «Տախիմի ծանախակ չէ Արփիարի նարցանմանայրիմ կրտարակի: Կարտ ընք միջ գործիմ ջրանով վնասը, այրմ մեք արեանարեանայր վնաս վերարկութիմ, ՊՄՅԻ եւ որ ծանախակը հասմիս (Գրեւտ Կատար Ա., էջ 265): Վերջնապէս վնաս գրամներ՝ յարակից ծանախանութիւններով, Արփիարեանի պատագրութիւնը, Ք. Մարտիարի թիւնը (10 Լոյս. 1890), ստիկանութեան նարցանից զաւակներն Նարցանից Ե. Արփիարեանի պատագրութեանը, Արփիարեանի կրտար. Նարցանիցիւնը (22 Լոյսերի 1890), կրտար. Նարցանիցիւնը (12 Դեկտեմբեր 1890), Ե. Պարտ 287 հեղ. Կախակի վերջ, յարցութիւն ստիկարիցը, խմբագրութեան ծանախագրութիւնները, եւ տն՝ ծանախան Գրգոյսի, 10 Դեկտեմբեր 1890, Լոյս, էջ 29-30:*

62 *Տն՝ ծանախ թիւ 64:*

63 *ԱՄԿ տարի Օգոստոսի 19ին, պատշաճ ծանախագրութեամբ նշուած է ստիկան Արտաղ Լամիս Բ.ի գաւակագրութեան տարիագրութիւն Օրմանեան սրբազան կը գրամէ՜ ԹՅ Կարմէ Արցիան պատրարգիմ ուղարկութիւն էր եղած կայսեր ծննդեան եւ զանախարեան օրեղ, մայր կնիւղեղայ միջ շարականով եւ ընթերցանով եւ անուստանով մարտիմերը կատարել կնիւղեղան եւ պայտանական եւ մտղիղեղան զանախան ծանախագրութեան, եւ յարցական եւ մարտական թարգմով, որ ննուզիմտ պարտադիր ստիկարեան կարգն անջուտ (Սեպտեմբեր, Կատար Գ., Կատար 2074):*

64 *Գրգոյսի Պարցիս Միսանեան, Վեպտարիցի ծանախանով, կրտար Է կնիւղեղան զարտարակի թիւ՜ Քաւակի Պարսիցի ընթերցանը Ան կնիւղեղան զանախագրութեամբ կը ընթերցանի՝ ստանալու ընթերցան գրագրութեանը Օրմանեանի յո լամիս կը յանձնարարէ. «Այս անկը մեք է, շատ զան, ազնիւ կրտարայր մքն է, վերջն առաջնամի աշխատանք, ընդունակ, թարի, թայց թիլ մը թոյլ կամիք տըլ եւ զուգի մարտնչոլ հոգայ եւ իրենույրն ինիցիարիցի: Այդ կրտարայրը կրտար շանախորդի: Տեղ*

80 «Ի՞նչ պարզ պատմություն, Արքիեպիսկոպոս Եփեսոսցի Էփրեմ կրթականը, ներկայացուցած է Վե. Պարոյ Փառանդավան Կարչութիկները, Կեսեկայ շաբաթ»:

«Ճ. 1880-1887, Կարչութիկ Լուսինե Էփեսոսցի, Լոր Թեան, Ա. տարի, թիվ 1, 1 Յուլիուս 1886, էջ 2-7, «Բ. 1887-1888, Կարչութիկ Մազուու Միսն Պէյն, թիվ 3, 1 Փետրուար 1888, էջ 30-41, «Բ. 1888-1889, Կարչութիկ Փ. Մանոկ Ղազարտանյան, թիվ 3, 1 Փետրուար 1888, էջ 41-43 և թիվ 5, 1 Մայիս 1888, էջ 69-74, «Բ. Յուլիուս 1888 Օ. Հեռուստանցիներ, թիվ 7, 1 Ապրիլ 1888, էջ 98-100, «Բ. 1888-1889, Կարչութիկ Պարիս Ա. Ղազարտանյան, թիվ 9, 1 Մայիս 1888, էջ 120-140, «Բ. 1889-1890, Կարչութիկ Արթիկ Էփեսոսցի Սեֆեանյան, թիվ 10, 15 Մայիս 1888, էջ 140-150, «Բ. Կրիստոսոստոս թիվ Արթիկ Էփեսոսցի Սեֆեանյան, թիվ 11, 1 Յուլիուս 1888, էջ 160-173, «Բ. 1890-1894, Երկրորդ Կարչութիկ Մազուու Միսն Պէյն, թիվ 15, 15 Յուլիուս 1888, էջ 188-200, «Բ. 1891-1894, Փառանդավան Կարչութիկ Քիլոսթր, թիվ 16, 1 Օգոստոս 1888, էջ 201-204:

Քրիստոսոստոս թիվ Արքիեպիսկոպոս Էփեսոսցի Կեսեկայ կնիքը՝ «Այս ողբանքին նպատակն էր հայ ժողովուրդին ուշադրությունը հրավերել նմանապես եկեղեցին վրայ: Հայոց պատերազմաբանը տասը տարի շարունակ, Հայ ազգին նրափոխանակած ժողովն համարեմք, պատկանողական ու բոլորակ պատերազմաբանը և վարչութիւններու բարարձակ իշխանութեան տակ ճնայ, նոյն թիվ 1889-91ի ազատական վարչութիւնը հակաբարձական քաղաքականութեան նմանապես չէր այլ պարագայն ուղղափառ ճանին մը որ ուղի ազգին շահերը օտանման օրէնքներով արդարեանք պայտպանե: Եւ առհասարակ այդ բոլորակ օտանման պայտպանաբարձարիւնը ճիշդ այն արդիւնքը տուաւ որոնք անհաճոյ էին և անպատեհ թէ՛ օտանման կառավարութեան, թէ՛ բոլորակ կառավարութեան: Յարտիս պատրիարքով և Լորեան Էփեսոսի 1885ին սկստած և Ալեքեան Լորեան պատրիարքով ու Մազուու Միսն պէյն 1894ին վերջացած քաղաքականութիւնը նմանապես արդիւնքները տուաւ:

Ա. Օտանման իշխանութեան ատիկ նրապատեհ արտոյտն Խրիմեան Հայրիկը անձնայն Հայոց Կարօթիկու քննարկեց:

Բ. Մանմանաբարձարիւնը որոնք շնորհիւն կը հետամտել կառավարութիւնը, և որ 911ն ի վեր պատրիարքան քառապարտուած էր, վերակենդանացաւ:

Գ. Դեմն 1891ին և ոչ իսկ իր կրօնական ժողովն անդամ վանքաբող Իգնիւսեան Մատթեոս եպիսկոպոսը Թիւրքիոյ Հայոց պատրիարք քննարկեց:

Դ. Դեմն 1891ին և ոչ իսկ իր կրօնական ժողովն անդամ վանքաբող Ալեքեան Գրիգորիս եպիսկոպոսը կրօնական ժողովն անձնապետ քննարկեց, ու թիվ կարճ ալ կրիկիկայ կարօթիկու:

Ե. Օտանման կառավարութեան ծառայող այլ պայտպանները պատրիարքարանի գործն ժողովներն քննարկեց:

Ն. Ազգային իրաւունքները և անանձաշնորհումները վերակենդանացաւ:

Է. Հայկական խաբէր ղրոնք նրապատեհ խնդիրներու օրակարգն փոխեցին կը հետամտել Լորեան, Երեւանի արևելեան անձնե մեծ խնդիրը կրաւ, և Հայաստանի բարեկարգութիւններու ծրագիրը պատրաստեցաւ նրա պատրիարքներու պայտպանութեանը» (Լոր Թեան, թիվ 16, 1 Օգոստոս 1888, էջ 204):

81 «Արդյուն Ազգայն Համիտ իր ծառայությունը բնակչությանը հաստատած էր երկուզ անարանց պալատը, որոն գրեթե կից էր Պէշկերաշի Հայոց գերեզմանոցը, և սուրտանին աչքին անհանդէ կու գայ գերեզմաններու տխուր տեսարանը, որոն տեղ կը բարձրաբար գլորածախ պատուէ մը տեսնայ: Այս նպատակով պատրաստուէ խնդրուեցաւ որ գերեզմանոցի ոսկերները վերցուին, և գերեզմանը արդունքին բողոքի: Ինքնիդ սկսած էր 1887 յունիսար 15-ին, և մասնատր գիծը փոխանակուած էին արքունեաց նախարար Ազի Օսման փաշայի և Յարութին (Անապետեան) պատրիարքի միջև:

Պատրիարքը կ'առաջարկէր իր կողմէ գերեզմանոցը պարտէզ փոխարկել՝ առանց ոսկերները շարժելու, և միանգամայն արտօնօրին կը խնդրէր Ռերայի գերեզմանոցին նկերեցին վերաշինել և ճամբուն կողքը շրջադառն մասին մէջ կալուածներ կառուցանել: Իսկ փաշան առաջին առաջարկը կը մերժէր, և վերջիններս համար միջնորդի կը խոստանար, որովհետեւ խնդիրը արքունեաց էնու էր, պատրիարքը առանց միջնորդի ոտքակի կայսեր դիմելը յարձարագոյն տեսնուեցաւ:

...Պատրիարքին տարած գիտով կը քաջատրուէր գերեզմանոցներու նուիրական նշանակութիւնը և գերեզմաններու աննոմինախիտեան կանոնը, և պետական օրէնքով փոխանցուող և գրատու ազատ ըլլալը, և ժողովուրդին կրօնական զգացմանց տագնապը, և կը խնդրուէր կայսերական գրասիրութեան շնորհ: Դիմումը իր յաջող ելքն ունեցաւ: Սուլտանը կը հրամայէ, որ գերեզմանոցին միայն պատերը վերցուին, և փոխանակ վանդակապատեր դրուին, քանի որ ոսկերներ՝ եղ յանցուած լով՝ յաւ ծածկուին, ծածկը տակուին, սեփականութիւնը Հայոց մնայ և մեջքընմուրք քահանայներ կարման գալ և գերեզմանները օրինելը (Յրմանեան, Արքայատու, Գ. Հատար, Բ. սպարաբուժիչ, Պէշկու, տղ. Սեւան, 1901, Հատուած 3631):

Հրատարակուողի գրիւղը, եւ ի զեզքին մտքամասնութիւնները կ'ամբողջացնէր Արփարեան: «Պէշկերաշի գերեզմանատան խնդիր մը ծագեցաւ 1887ի սկիզբները: Երկուզ պարտէզն ու քոչուկը հնուցեանտ անի կարեւորութիւն ստացած ըլլալով, 1865ն ի վեր ու և բաղուն արդիւտան էր արքայական գրասիրութեան մերձակայ հոգիւրուն վրայ: Հինա երկուզը ոչ թէ գրաստանի մը այլ Սուլտանին մշտնջենական բնակարանն էր թէն, սակայն տասը տարուան մէջ սպարանք բնաւ չէր յիշած այդ ժողովուն ին մտեկատանը, երբ մկէն ի մկ 1887ին անոր գրատուին շշուղ սկսաւ տարածուիլ: Սուլտանին ինքնածին զարափա՛րն էր այլ խորհուրդը, ոչ որ որոշ քան մը թեկու կարող էր: Այդ յանկարծական պահանջումը երեսն կու գար Լուրեան Է. Ֆէսուիին օրով ոտակ և մեծակ խաղի մը կասկածը սրբեան մտքերու մէջ: Պէշկերաշի անպետ գերեզմանատան գրատուով շիքիմներու անքոնարարիլութեան սկզբումը անպետ մը քննիլ յետոյ անկէ ետքը Ռերայի գերեզմանատան յաշիշտակութիւնը հնարատր ընծայելու համար Լուրեան Է. Ֆէսուի և Մազկէն Միշիքի Ազի Օսման փաշայի միջև ծանաձայնութեան մը զոյտրիւնը կասկածուեցաւ:

Այդ Ռերայի գերեզմանատանն ալ 1865ն ի վեր կը մնար քնաւ, Խիլմանի Պատրիարքութեանը արտաքին գործերու նախարար Խալիլ Շեքի փաշա թէն մտարեքից պետական կալուածի վերածելու հարիւր ծագար ոսկիներու արժէք ունեցող այդ յայնաձայալ հողը, սակայն ժողովրդային յազուի պարտատեքի նախարարը հրաձարիլ քաղմանքէն: Ձիմուրական իշխանութեան այլերը մշտաբար կը մնային գո-

խանութանին այն օրում տաքով արհմն մեջ Պատրիարքարանին մեծ պահել գնորդույն երեւոյնսն՝ որովհետեւ Ուրբան Կոնստանդնուպոլսի պապ յորդոյնումն, զայն իր ալ կարծեց թէ ընդհանրութիւնը իր տպան ատորձանին հասած է մեջ տեղ նետուցաւ անարկի արարողով մը հակառակորդները անճանաչութեամբ հարկարկելու:

- Իրէ գերեզմանատեղն յի տար ազգին գլուխը կրակ պահել բաժնի, կրակն գոռայ...» Արքեպիսկոպոս, Եփ. Պոլսոյ Պատրիարքական Կարգաւարձները, Եպիսկոպոս, Ս. տարի, թիւ 1, 1 Յունուար 1868, էջ 6-7):

62 Եփրայմ Մարտիրոսեայ (1490-1527) նկատելի էր իր ժամանակի Պատրիարքարանի գործիչ հրատարակչու, պատմաբան, բանաստեղծ, թատերագրիչ և թարգմանչական ուղղութիւնով: Քննարկելու էր իր ժամանակի իր հայտարարելու «Պատրիարքական կ'արդարացի» միջոցները:

63 «1890 յուլիս 15-ին, Վարդապետի զինադի կերակին, որ ժամանակայն Տաճկան Գոթական պայքարին առաջին օրն էր, կանուխն էր սկսին Գոթական հասարակ խումբ խումբ ազգայիններ, ընդհանրապէս գառառակներ, և զարդոյն կոտակութեամբ մը յարգողներ, որ 1887 ղեկներէրէն ժրմելի մեջ հրատարակուի սկսած Հնամբ ամսագրի մասունքն Հնամբ կոչուի սկսած էին, և 1890 տարույ սկսած ընդ ճայարարացի մեջ դնուաւ և յանդուպ գոյցերու ճնմարկող վարդապետ կազմուի կազմուի: Այդ մարմինն համազօրեց իր թէ ճայարարացի մեջ գոյց մը պիտի կարծես: Երբեք միջանակուի և միջոցիան գործելու թմարառու, ոտակ կ'որոշին այդպիսի գոյց մը կազմակերպել: Պահանջներու մը կը պատրաստուն ժողովորդին մեջ ցրուելու, և կը խորհին զայն յուղումնայն կերպով հրատարակելու: Եւ յարեն Արքեպիսկոպոս պատրիարքին ճեղքով կայսեր ճեղքակազմել տալ: Յայն գործարարութեան յանձնարար կ'առնեն Յարութիւն Գանկիլիան Կաննի և Հանրապետութեան Պոլսոյն Հանձնարար: Վերջին պատեմ առաջինը կ'ըլլայ թէ պատրիարքարանի ատուական ժամերկութեան առնել կենդանու մեջ կարողացող, և թէ պատրիարքարանի մասնաւոր ազատագրող և արքեպիսկոպոսի թողարկութեամբ դեպի կայսերական պատարար երթալու տեսլողը, մինչ իրկողորդ արժեքին մեջ դնողի և ճեղքի դեր կը վարէ:

Յայնմ է որ պատրիարքը չէր կրնար այս տեսակ պատրաստութեամբ կայսեր ճեղքակազմել, և կը շատար գործին ճեղք փոխել և արժեքը ցրուել, մնելու իսկ կը խառնանայ միայն օրը պայտանական այցելութեամբ արդի գրասենյակ տանել:

Այդ բանը ցոյցերու կարգին, կայսեր կողմէն նախապէս յայտարարուի (տարածական կնիքի մկարթ, որ կը խորհրդանշէ ճայնինը իշխանութիւնը - Տ.Գ.) վրայ կը խայտարար Գանկիլիան, ու վրայ առնելով կը բախտարարէ:

Պատրիարքը ճարտարաւ և մասնաւոր պատմակնիքին միջոցի շատար, թնկութեամբ հարաւակնելով տեղի կու տար, և արժեքը ինչպէս պատրիարքարանէ կը մնկէ:

Ժխորդ թնկուն վրայ՝ ոտականութիւնը տեղույն վրայ կը ճանաչուի, կը արդէն պատրիարքը ու արժեքը դեպի ճարտարաւ յարաւակնուի: Վնայցը հասած տեղը կը կնկնուի, և պատրիարքը յայնմ մը ճեղքակազմելու կը տարուի, ինչն ինչ Գանկիլիանն ալ, որ պատրիարքին պատրիարքարանին դերը տաննուի էր, արժեքին 27 ղեկարարներ կը ճեղքակազմուին, և նոյն տան մեջ ճարտարաններէն և ինտելեկտուալներէն կը սկսին, որոնց կը նախապէս Տեղի վրայ՝ կայսեր յատուկ հրատարակուի, զի կայսրը նոյն պատեմ պայքարի հանդիսական արարողութեանց մեջ կը

զամեր նոյն ժաման, ստիկանութեան նախարար Քնաճէլ պէր պաշտօնակ
կ'ըստ, ժամանակն արքուն չառնուկն համար և պտտասանի կ'ներարկուէ,
և Կոստը պէլ անոյ կը յարդիւն:

Նկերեցալ մէջ բոլոր կարգապարզ և թողան կտորոց կը փնտռուին, կրնի շար-
ժանին պնտեր. նոյնիկ Ճակիւնանի առջև, որ համարաբարն նստած էր պա-
րիստիկն ձու, միկնի որ երկուրն ալ նոյն իակ ինքն եղած ըլլայ պիստաններն
կը վկայուէ, և նա ալ ձերբակալութեան և հարցաքննութեան կ'ներարկուէ պատ-
բազմական տանանի առջև և պարտապիտի նախազանութեամբ:

Սատիկ ինտալմորութեամբ շտապ կը տարուէ զինուորական տանանին դատա-
փայտիմը, և Օգոստոս 8-ին զճիւղ կը հրատարակուէ, որով Ճարտիմն Ճակիւ-
նան ձախան, և կայսերական ներմար գլխանս ընդարգելութեան, և որիչ կեր
անկեր 15 և ինկ ալ 5 տարուան ընդարգելութեան կը դատապարտուին, 16 հոգի ալ
անզարտ կ'արձակուին *(Արքայադատար, Գ. Կոստը, Կոտուած 2047)*:

Այս տարուայ, «Ազգային կնանքի նոր շրջանը» որ 1879ին սկսած էր, կը յանգէր 1890
Յուլիս 15ին. Գում Գարուի ցոյցը անբնախ մը վերջակնած էր ու ազգայի մը միկ-
նակուց. *«Կը դատապարզ Արիփութեան Արիփութեան, Գոտուած 1177»*. Պատ-
րիստիկն թանձրամտութիւնը, և Ազգային Կարչութեան արձնապիտի թրանսա-
տոցիմը ժողովրդային շարժումի մը ինքնաշարժութեան ձախի, անխտամիճի ըրին
1890 յուլիս 15ի ցոյցը: Գոտնական ինտիմիտութեան թուականը բարոնցաւ ալ յո-
րը Գում-Գարու: Քարիճ մը թէ յարի մը ալ յոյրը *(Արիփութեան, Կոտուած 156 Յոյ-
րը Եւ Զեանակները, Յոյր Ինտիկ Ա. տարի, թիւ 7, 1 Ապրիլ 1890, էջ 90-100)*:

*Իսկ թէ ինչպէս որչափան էր այլ ցոյցը՝ կը պատմէ՝ Դեմոկրատիկ. ԿՆ. Պետլոյ Կարի
Մարմնին ընկերները մէլտ ժաման մերկայ կն ժողովին: Ժողովը միանայութեամբ
որոշեց որ ցոյցը տեղի ունենայ Գում Գարուի Մայր եկեղեցոյ և Պատրիարքարանի
մէջ. Յուլիս 15 Կիրակի, Գարուան Պաշտամի տեսչին օրը:*

*Հակառակ միջ երկ ընկերիս ժապարհին, մեծամասնութեամբ որչոյնեցաւ խաղաղ ջ-
նն, ո՛ր թէ զինու. որչոյնեցաւ պահանջմանկիմ մը արդի վիճակ մը մէկ ընկերոց
նաւ Աշգիւնանի միջոցաւ. մերկայացնել. Համիտին: Որչոյնեցաւ որ ցոյցին զկատար
ժապար ղեկավարները ըլլան երկու ընկերներ. ընկերներն մին «Առաքելոցի» ժառան-
գակ պահանջմանկիմ կարգալ Մայր եկեղեցոյ տակ խորանն և միայ ընկերը Ա-
շգիւնանը անձեղով Պաշտոն երթալ և պատրաստուած պահանջմանկիմ մերկայաց-
նել, կըր Հնչակեան Կոտակութեան մերկայացուցիչ: Յոյցին սկիզբն միկնի վերջը
ցուարար ընկերները պիտի ներարկուին երկու զկատար ղեկավար ընկերներու
հրահանգներուն: Իսկ Կաս Ազատ, Արշալարեան, Սիմէոն և Իսափայլ յսիտի մաս-
նակցին ցոյցին, որպէսզի հակառակ արարագլխին երկ ձերբակալուին, ժողը Կա-
ռավարութիւնը օտարանապատակ Հայերու մասնակցութեան տեղեակ ըլլար: Երկու
ղեկավար ընկերները պէտք էր վիճակով ընտրուէր, որուն համար 15 վայելեան դա-
նար արտեցան *(Յ. Գ. Դեմոկրատիկ, Միջոտարները Հայրիկան Յգնամանքի, Ա. Կո-
տար, Գ. Կաս, ժառանգար՝ Արքայադատար թիւ 26, տարարան Արքայադատար, Գեյրու, էջ
160-170)*:*

*Մինչ ցոյցին Դեմոկրատիկէ՛ն՝ Յամանան կը յուլուար՝ «1890ին, Մայիս անտան
ընթացին օճանանան կատակարարիմը Կարիմի մէջ կը կատարը բազմաթիւ ձեր-
բակալութիւններ: Կարմոյ իսայերը տեղույն Հնչակեան մասնաժողովին արտաքրոր-
ութեամբ բողոքի խաղաղ ցոյցեր կազմակերպեցին: Յոյցին կը հետեւի Կարմոյ կոտ-
րանքը:*

եք Կարին այս դպրոցն յորդ կը հասնի Պոլս, Հնչակեան մասնաճիւղ ի նշան բողոքի, կը կազմակերպէ 1890 Յուլիս 15ի (իմ ամսար) Գում Գարոի խաչազ ցոյցը որ յետոյ կը վերածուի կառավարական միջամտեանք արհմտ պատանաբոյ: Այդ ցոյցին առիթ կը ձերբակալուին Յարութիմ Շամկիլեան եւ ուրիշ մէկ քանի Հնչակեան ընկերներ: Գում Կարո ցոյցէն ետք, Կ. Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղ կը կատարէ մէկ քանի անարեւելական գործողութիւններ (Պ. Յ. Տեփոյան, *Տառառեանի Քիչուարտա Յայտարարութիւնը Մերոս Տառառեան (1880-1940)*, Ուխտաւանկը Տառառեարտ, Քիւ. Ն., *Աւետի Քերթեալ*, Փահեր, 1986, էջ 40):

04 Կ. Պոլսոյ պատերազմը 1880-1894:

05 Կ. Պոլսոյ Պարսկական Մարտի պատուիրակի Կանցլատեղոյ, Արքիպիսեանի տեսչութիւնը՝ Գում Գարոի ցոյցին առթիւ, Պարէն Ալոյկեան պատերազմին հետ, տեղի ունեցած է Ղարաբիլոյ Ազգային խորհրդարանը, 1890 Յուլիս 10ին (Նոր փետր, Ա. ստորի, Քիւ. Ն., 1 Մարտ 1898, էջ 74):

06 Ար. Տափին Արքիպիսեան այ կ'ակնարկէ՝ Քէ Արքիպոս յաճախ իր անմական տեսիլներուն համաձայն պատմութիւն յարայարկու տկարութիւնը ունիւ Արքիպիսեան, *Միտա Տիրաց*, էջ 100):

07 1887ին արդէն կազմուած էր եւ կը գործէր Պոլսոյ տեսուհի Կազմակերպութիւնը, որուն Կարիք Մարտին տեսչաներն էին՝ Մարտա (Համբարում Պարսեան), տրաստայի Պրիկոր Արքիպիսեան, տրաստայի Մարզոյ Մանեան, արտերկրից Պրիկոր Ալլադուրյան, Յարութիմ Տաշչեան, տնօրէնի՝ Յակոբ Մրտազան, Երուսաղ Պոլսեան, Անտոն Մարտիչի Տէ՛ Շմուտեան Մկրտիչ Փոքրիւնիսեանի ղեկարչ Հայրենասիրական Միութեան նշանակելու և գործունէութեան համարը կրօն են, ստանց այդ Միութեան ղեկ ղառակերպը գլխաւորու. փութեանութեանը տարածան են Փոքրիւնիսեանի նշանակելու համարեան Արքիպիսեան եւ այլ գրաբնիկը Անտիպիսեան, *Միտապիսեան, Մանե Ա. եւ Ռ., Կ. Պոլս,* 1913, էջ 108-113, 118-120): Աւելի հոյ Կարիք Մարտին տեսչաներուն վրայ կ'ուշեան՝ Միշուան Տառառեան պարտի, Տեղի Ալոյկեան Հոգիւնի, Տեղից Մարզոյ Արքիպիսեան, Յակոբ Տապակեան եւ Պրիկոր Տէր Բաղասարեանից (Սուր, էջ 120):

«Արքիպոս Արքիպիսեան, Լեւոն Բալայեան եւ իրենց քանի մը զարակարանիցներ ի ընդ արամացութեան ներքե տմէն եօթանամ տակի յաճ հրաժ: Կարիք Մարտիչի յաստիմութիւն ի նկատի ունենալով, մեկ կեան համաձայնութեան մը զայն կամ միանալու փափար մը յայտնուեալ իրենց կողմ, եւ մնալ շատ սիրով եւ որակաւորման յանգիւնը իրենց առաջարկը, ոչ չէ միտակամ տեսակտու միայն, այլ մտաւոր տեսակտու մեզմէ շատ բարձր էին եւ մնալ արդէն պէտք կը զայնք այդ կարգի ոյճերու:

Բանակցութեան սկսուեալ քայլ ցատը որով պէտք է ըսել թէ այդ բանակցութեան ներք արդեմաւոր քայլ մը յանգեալ: Արքիպիսեանի խոտըր անի պատկառողական ըլլալով, պարսեան կը դնէ մտքին մէջ վեց իրենց տաւած կրօնանցներով գործի, առաջարկ որ անի դիմապիտական կերպով յանգիլ կարգադրու կը միտել: Տանի որ Հայաստանի մէկ ծայրէն միայր արիւն կը ետք, քանի որ հարստանալութիւններն որ ըստ օրէ կը շարունային որչա և պնդմանք կեղծով, եւ վերապէս քանի որ մնալ մեղադրական կազմակերպութիւն մ'էին, քնակամաւոր շարի կարծեալից խոտրին առաջարկն ընդունի, եւ ստիպուած էինք բանակցութեան վեց

տալ: Բանակցութեան կողմէն վերջ դնեցին կրթմանին իբր միջնորդ: Կրթման ալ մտնել ըստ էլ ինչ որ մենք ըսած էինք մասին, էջ 180-180):

Մակահ. ԿԻՆ Արքիեպիսկոպի խմբակներ. Հետ մասին ինչ գրառուք, տեղին՝ «1890 թ., «Հնչակ»-ի խմբակցութեան կողմ ըրկում պատուիրակներու հետ՝ Բանկայի մէջ, շատ սպասել տեղ մը, երկու ամիս բանակցելէ ետք, Կազմակերպութիւնը, Պոլսոյ ու գաւառներու՝ Սիրասոյի, Վանի ու Մոչի իր մասնաճիւղերով, Հնչակեան Կուսակցութեան դրօշին տակ կը մտնէ: Հնչակեան ամբողջ կրթութիւնը (Հեռակրթութեան, մասին էջ 5-8): Արքիեպիսկոպի՝ «Հնչակեան կուսակցութիւնը կը ծառայուի Պոլսոյ մէջ շտաբով տարածելու երկրին մերտեղ: Իր բոլոր անբաշտ շարժումները կը միացունին Հնչակեան կուսակցութեան ու անմիջապէս պետական կառուարելու համար ընկերներ ճամբայ կը հանուին զանազան ուղղութիւններով: Տաճարեան այս յերազմութեան շրջանակին մէջ առաջնորդող կարկառուն ղեկներն մէկը եղան (Մակահ, էջ 40):

68 «Եր» [Տաճարեան] քանոն արձակելը 1894 Մայիսի վերջերք, ճառարարական կը զգալիսին իր ճիշդակցութեան տարեկան: Որչափ որ Սուրբանակեան մերտեղ ազատ արձակութեան, բոլոր կառավարութեան ու ոտնկալութեան աշին ան դարձան էր փոշ մը: Միս կողմ իր անակնկալ կերպով քանոն ազատող ծնանց մտքին մէջ կապակցութեան տեղի տուած էր: Իսկապէս կարելի չէր բացել ի սոց տակնըներու վրայ յայտարարել այն պարագայինն ու դարձումները, որոնք արդիւնք էր իր մերձակ արձանանալու Սուրբանակեան կողմէն (Մակահ, էջ 91-92):

69 «Պոլսոյ Հնչակեան վարչութիւնը 1895 թանակի (այսուի երկուտրին մը կայ Արքիեպիսկոպի Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութեան անդամակցութեան քուակամն շարք. Տաճարեան կը վկայէ թէ՛ «1894ին երբ քանոն կ'ազատուի զարմանքով Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութեան անդամ գալայ զինքը - Տ. Գ.) սկզբին իբր անդամ կրակեցով է Արքիեպիսկոպի անցնալու զոմէ երկու փառտ: ինչպիսիական պատրաստել Կողմանց վերջանք որչազ զոմար կ'անոնց ու նրա նշանաւոր Միջակայից: Երկ այսուիսինն մասնաճիւղը զինում է աղբն արտասուութեան անմարտութեան աշակցութեան, որս պարզ ցոյց է տալիս, թէ որքան տարազել էր արդէն այդ ժամանակ հնչակեան գործիչներ թարրարեան մակարդակը ու թէ որքան շին պահանջներ էր քննում Հնչակեան մասնաճիւղը իր պատասխանատու գործիչների միջոցաւ: Հնչակեան Կեդրոնի առկալով Արքիեպիսկոպի անբաշտ պատմանքով յարգել է մերս ազդել Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութեան մէջ ու դառնալ նրա անդամ ու նա Կեդրոնը, իստիս թողել է այդ կամայական ընդունութեան դէմ, իմանալով Արքիեպիսկոպի անցնալու որքան մահ անմերթի աղբն յայտնի լինելով մի քանի գծեր նրա այդ անցնալու (Հնչակեան կուսակցութեան Քաղաքական Միջակայից, Տաճարեան Շրջակայի, 18 Մայիս, 1896, էջ 9):

70 Արքիեպիսկոպի Վարչակազմի Կողմանակ, Արքիեպիսկոպի Կողմանակ ՄԱԿ ԳՆ Կառուարարական Երկուտր, 1905, էջ 70-81, 205-206; Կահու՝ Կահու՝ «Արքիեպիսկոպի Կողմանակ, Երկ Տար Կողմանակեան Պատմական Կառուարար, էջ 374-400:

71 «Կեդրոնին անբաշտ պատմանքով մերս ազդում, իր կերպտու անցնալով յայտնի Արքիեպիսկոպի Լոմոն է գալիս... Լրտես, ինչպիսիական դրամ կ'անող, մասնի, եւրիսակ նշանաւոր Միջակայի, Արքիեպիսկոպի քննումն է Կեդրոնի մէջ ու համարում է ընկեր:

Կերթն անհնով, Արփիայը սկսում է ինտրիզներ սարքել, Կերթուն իմանում է այդ ինտրիզները մասին, ինչ միջոցներով – լրտեսներ կարգելով, եւ ու՛ն – Հնչակեան կուսակցության մէջ լրտես «Հնչակեանը Կերթիայացոյի» Աղասուն եւ մէջտեղի Շնորհաճոյ Հրամանատար Ալպահին:

72 «Լորսակաւ Կերթոնի դու սկսի օրիորդն, փարտեան մէջ ճնարել կն ժայն երեք քնկեր, որոնք իրար չարգելաց ու շխատաւոց շարունակ տեղի էր տննում անձաճանաչութիւն եւ նոյնիսկ կոխմեր... Լրտես զօրնի էր տնանկ, թէ ինչպէս Կտղործանը (Մուրէն Մուրէնեան) կնիք բռնուց էր յարձակում Արփիայեանի վրայ եւ հայտնում, Տաճարեանին խաբէրու համար...»

Տաճարեանի դեռ յգտնուած ժամանակ, դեկտեմբեր 20-25, մի քանի անգամ Արփիայեան քրեց ճամակներ եւ Կտղործանից փախալին առաջում էր ստորագրել «Լ...Յ...» իսկ ինքը ստորագրել էր Լ...Յ... Կտղործանը ստաշին անգամին իր զննադրում էր այդ խարդախութեան, քայն Արփիայեանի եզրիտօրիքն յարցող հանդիսացաւ:

Տաճարեանը այս ամենը տեսնում էր ու լռում... երկար համբերելոց յետոյ՝ տեղի ունեցաւ անպատի կոխից, որոյ պատճառաւ քրեց Արփիայեանի երեսին եւ հնուագաւ (Է՛ւրջ Յեզոբիտեանեան Յեզոբից, ստորագրած՝ Մուսի Գուշարեան եւ ընկերներ, Քուռուցի թիւ. 11, Պարիզ, 30 Ապրիլ 1897, Յուսիսեան Յրայակն 15 Ապրիլ 1890, էջ 17):

Տե՛հոյեան Կերթիայից կը ներկայացնէ Ետեւեայ Կերթոյ՝ «Տաճարեան կնդրունէն հրամարած՝ մտած էր բողբոջի դերին մէջ: Ան այս սիջրին մէջ ճնայ Լոնտոն դեռ վեց-օրք ամիսներ, որմէ յետոյ կը պարտաւտուր մեկնել Ամերիկա երբ Եզիպտոսէն ստացաւ հրահրագիլ մը քնի, ժողովի, որ պիտի գումարուէ 1898ի սեփեքները Արքայանորդի, կնդրուն անգամներում կարգադրութեանք քանի որ Արփիայ այ այդ սիջրին Եզիպտոս կը գտնուէ: Այս դնի, ժողովին շարժախիթներն մին այ քան Երեւոյթին քննի էր Արփիայի եւ Տաճարեանի միջեւ գտնութեան խնդիրը:

Տաճարեան իրազեկ կուսակցութեան մէջ անցած դարձաններում, յոյս չունէր հաճախութեան յանգիտի իր ընկերներուն հետ, քայն ամբը չտալու համար, որ Արփիայ արդարացուի եւ ինքը ներկայացուի իր փախուստ տուող կուսակցութեան բարձրագոյն ժողովին առջեւ, 1897ի վերջերը մեկնեցաւ Լոնտոնէն եւ հասաւ Արքայանորդի:

Շնորհաճոյ ժողովը յայտնեցաւ Արքայանորդի, Ատոմ Ալպահինի տան մէջ: Լախնակաւ մէկ քանի միտսերէ յետոյ Արփիայ ստաշարել մը ներկայացուց թէ քան որում ժողովը խօստու մարտկիտ եւ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող որոշումներ պիտի յուճարիլ, պէտք է ժողովականները յայտարարակ գարտնապատութեան երթում քննի: Տաճարեան զան, երբ մայր կերտուէ Հնչակեան կուսակցութեան հաւատարմութեան եւ անոր գաղտնիքները քչեամիմ եւ կամ կուսակցութեանն որոյ գտնուող շրջանակներու յայտնուելու համար է, մնալ ամէն մէկնորմա այդ կերտուց քրած ենք կուսակցութեան մէջ մեր ճառած օրէն իսկ, երբ կերտուց նպատակուն է որմէ որոշուի մը պատասխան արգիլի որ փոքրամասնութեան մէջ ճնալող անքամ մը կարմայ հազարն իր բողբոջ մայնը կուսակցութեան մասնաժողովներում, այդ պարտապալին այսպիսի եղում մը դատարկեան քննիք մը կ'ունենայ: Պատգամաւորները բողբոջ

ալ ժայռիան նշեցին, որ ժողովն անպատշաճ կերպով էր վարում իր
ընդհանուր գործընթացը կամ անհամարժեքում էր իր իրեն
ընդդեմ կամ լուսավորումը:

Այս մեկնաբանությունը շեշտեց Տամատան և Մայիսյանի մեկնող ժողովարա-
նին ըստ երբեմնի կաշկանդիկ էր ազատությունը բանի որ ինքն արդեն իրագրել էր
էր ժողովն մեջ տեղի մեծություն: Իսկ Արփիար այդ երկուսի մեկնությունը
մեծանուն մեծությամբ հասած էր Տամատանի ժողովն նույնպես էր նպատակին:

...Շեղանոր ժողովն եղև: Կարծես որդյուններ... Կր ըստայն կուսակցության
և Տամատանի տեսակետներն միջև: Ըստ իրենց մեջ, որով Տամատան ինք-
զինը ըստարարեց կուսակցությունն իրաժարած (Տեղեկագիր, էջ 121-122):

78 Տարսևիան Քիչիկիան - կրթամբողջներու վարչական պաշտոններ, որ Քիչիկիանի,
Արփիար և Քիչիկի Արփիարիաններու նաև երեք ընկերակցները էր ընկերակց Քիչիկիան
պղծած էր Արփիարիանի՝ Լուսավորի խմբագրությունը մեկնեց վարչական ըրեմեն,
մինչև որ ան կրկին վերադարձած էր իր պաշտոնին (Վ. Ք., Երևանյան թիվերը Պ. Ար-
սևի Արփիարիան Լուսավոր, Մոսկ., 15 Մարտ 1943):

ARPIAR ARPIARIAN: THE VICTIM OF IDEOLOGY
(Summary)

DIKRAN KEVORKIAN

The renowned Armenian publicist and writer, Arpiar Arpiarian, the forerunner of the
Realist School in Western Armenian literature, has been a controversial figure in Armenian
party political life. He was the target of one unreported, plus three reported assassination
attempts. The last of those attempts was unfortunately successful, bringing to an end the
restless life of this talented personality.

Dikran Kevorkian tries to shed additional light on Arpiarian's life by publishing the
conclusion of an original work by Mihran Damadian, a leader of the Armenian national-
liberation movement in the late nineteenth-early twentieth century, and annotating this piece
through the use of all the evidence available on these assassination attempts. Kevorkian
makes excessive use of the existing sources on the Armenian national-liberation movement
in the late nineteenth century, relations among the various Armenian parties active at the
time, as well as the relationship between Eastern and Western Armenians living in the very
active Armenian community of Constantinople.

Արփիար Արփիարեանի մատարձանը